Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 121 (14845) 1992 чылдың июнь 26, пятница

Солунга ат салган шагы 21.20. Чагыдар өртээ 10 көв. Садар өртээ 1 рубль.

РЕФЕРЕНДУМГА УДУР МЕН

Бистин республикада «Хостуг Тыва» деп адаан политиктиг шимчээшкин тургустунганын билир бис. Баштайгы үеларде олар кол-кол сорулгаларын бажын-балгат хуваалдазында чөптүг эвес чүүлдер болгаш оорлар, хулиганнар-биле демисежири кылдыр илередип турганнар. Оон ханылаза-ханылаза (чем чиге хөөн киргеп-биле демей) мырынай чоокта чаа болган хуралында Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне кылдыр чарлаар талазы-биле референдум эрттирер деп шиитпир үндүргеннер. Бодум хуумда бо кончуг берге, ынаан үеде Тывага ындыг уткалыг референдум эрттиреринге удур кижи-дир мен.

Чамдык Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинга чурттарында дайын чоруп турар. Бистен ыракта сайзыраан ол күрүнелерде дайынчаанын кыптыгын үнүп турарынын бир кол чылдагааны кижилерни бодалдарынын аңгы-аңгы болуп турарындала болгай. Чамдык кижилер аңгы чурттаар дээш, өскелеөн аная үдурланган. Ол дайыннар өскүзе-өскүзе, хамаатты дайынынче шилчин эгелээн. Каш санныг кижилеринин эрегчагырга чедип алыр дээш кандыг-даа кара сагыштыг арга ажыглаарындан чалданмас чоруу кей-кей бедүүн чонну санаап четпес кажыдалга таварыштырын турарын көрүп, дыннап, номчуп турар бис.

Биске база ынчан барып болур деп кижилер коргударын бодаавайн тур мен. Ындыг-даа болза алдар-сүрааг антифашист Юлиус Фучиктиң «Кижилер! Серемнелдиг болуп көрүнер!» деп өлүм чок кыйгыыр сөстерин кажан-кеөзеде сактып чоруур ужурлуг бис.

Че харын, ынчап-мынчап ыйыдып, шын-меге аргаларны ажыглап, чонну эвилелдеп, даргаларывысты кулак-уюктап турган, референдумну эрттиргеп (мен-не аная удур мен) Россиядан аңгыланыр деп чонну бадыладып алган дижик бис. Эргим «Хостуг Тыванын» удуртукчулары! Бо таварылгада Россия дыргак караа дег-даа чидириг албас. Аная Тываның бар, чогу-даа демей! Сактып тур боор силер: база-ла чон арызына суртаал ажылы кылып турган, Россияга президент херек чок, Елцин херек чок. Рыжков херек деп турган, чонувусту бадыладып алдывыс. Оон шупту дедир болгу. Оон кандыг ажык-конгаа чедип алган бис?

Бир эвес Россия «барынаа че, харын» дээш, бистин хүнүбиле аңгылап каантар болза, Тыва улуг хоозураашкынга таваржыр. Чүге дээрге амдыызында бистен аңгыланын чүрттап болурунун кандыг-даа таваа салдынмаан. Бети кыдыы дээрге, эргим номчукчу, мээн бо чүүлүмну номчуп орган, бодунче топтап көрүп көрем. Бажындан эгелээш тавангайынга чедир кеткен хевиден Тывага бүдүрүп үндүрген чүү бар ышкаш-тыр? Номчуп орар солунунуң саазыны бе? Бажынын эт-севиндеп? Азы бүгү Тыва бензин, чырык чок артканн-дыр бис. Ажыл-агый шупту туруп аар. Дедир эвес, бурунгаар хөгжүзе эки боор. Хөлүн эрттире берди деп бодай бербейн көрүнер. Ынчаныйн канчаар, биске, аңгы күрүнеге, чүү дээш артык чарыгдал үндүрер чүвел? Оон орнунга эвээш-биче-даа болза, бодунуң чонунче ол чарыгдалды үндүргей.

Бичин эъдинис, дүгүүс тудуп алгаш, бензин, чырык, идик-хеп, аъш-чем диленир бис бе? Оон биске херээ чок дээр. Азы бичин аллыныыс сеинеп чедер бе? Ол кайда алдыныл? Мен-не көрбээн мен! Бар-даа дижик. Силернин алдынынар биске херек чок дизе? Алдын бо-даа чыдарга, оон чүве кылып албас улуска оон хөөрү чок.

Бистер хамаанчок, сайзыраган Прибалтика күрүнелери бензин бензин дээш кайы хире беогеден турар-ыр? Моол бензин, машина-техника, чырык дээш аажок бергеден турарын бодум караан-биле көрүп, кулаан-биле дыннап чор мен. Олар биске көөрде шагдан бээр турун келгей аңгы күрүне болгай. Ол хиреңиде бергелерге хөйү-биле таваржып турар. Бистен безин оранчок улуг күрүнелер аңгыланган, хан-чинге, өлүм-чидимге, амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг бергедээшкинге таваржын турарын хүн бүрү номчуп, дыннап, көрүп турао бис.

Россиядан амдыызында аңгы чурттаарының кандыг-даа ажыы чок дээрге, чамдык улус кижинин чашпаазынга чедер боор чүве. Херектин ужуру болза чашпаалаарчашпаалавазында эвес, а амгы үеде турун турар байдалывысче шыны-биле көрүүвүсте. «Далашкан күске сүтке дүжер» деп тыва улустуң үлегер чугаазы кончуг шын. Чүү-даа чүвени (эн ылангыда бо таварылгада) буу-хаа, далаш кылып болбас деп бодаао мен.

Че харын, аңгыланы берген дижик бис. Улуг Кыдат турган: чогум шаанда бистың колониялыс турган чер чүве ийин бо деп сагыш аныы берзе?

Улуг ССРЭ буурап дүжүп турар шагда, Кыдаттын, Моолдуң парлаалгаларынга ындыг үүлдер үүнүп турганнаан деп чүвени солунвардан номчаан мен. Үлештен чыдып калбазын бодап турганнары чадавас эвес деп бе?

Мээн фантазиям-даа болгай-ла, эргим номчукчу, бир мындыг хостуг бодалдан бодап көрээлем. Тыва Россияга көнгүс хамаарышпас аңгы күрүне апаргаи дижик. Каш ай эрткен. Бир-ле эртен оттун кеэривиске, Тываныстыг кыдаттар эжелеп алган турган дижик. Ол эки бе? Бир эвес Моолду, Тываны-даа эжелеп аар деп бодай бээр болза, кыдаттар чангыс боо-даа дагжатпайн, дорт кылаштажып кирип кеэрлер. Ынчан каш тыва ылап-ла чиде бээр бис. Фантазиям-дыр деп база катап сагындырын каайн. Ындыг-даа болза бо өртемчейге үү-даа болу берип болур дээрзин амыдыралдан көрүп чор бис.

Англия Атлант океанны кеже-кеже баргаш, Фолкленд ортулуктарын Аргентинадан хүнаан алды, кым-даа удурланмады. АКШ Гренаданы каш шак иштинде эжелеп алды, кандыг-даа ООН, кым үү-даа диведи.

Ирак Кувейтти ша-даа чедирбейн эжелеп аарга, харын үүле Кувейттин нефтизин бодааш, НАТО-нуң күштүг чепсектиг шериглери ол черни хостады. Чеже-даа тайбың чорук, кижилериң деп эргеза деп шуугажып турзувусса, күштүг кижилер кошкактарын басты бээр чорук бо өртемчейле читпээн болдур ийин.

Бир эвес бистин республика Россиядан хүнү-биле аңгыланы бээр болзувусса, чидириглериис чежел, биске кайы хире ажыктыг боорул? Бо бүгүнү санаап, тодарадып, өттүр болан каан кижилер «Хостуг Тываның» удуртукчуларында бар ирги бе? Дадагалзаардыр мен. Менде улус өөрөө, сургаар дээш сеткил-даа чок. Маная кончуг ханы сайгарылга, санаашкын, специалистерниң киржилгези херек. Аная-ла ол күрүне оон-биле биске дузалаптар, бо күрүне моон-биле биске дузалаптар дээш даап бодаашкыннарың херээ чок. Маадырлыг чорук кылып, чонунга эвилп күзеп, чурт-даа баштаар дээн кижи болза, болур-даа бол, болбасдаа бол дээш, караан шиийпкеш шурай бээрге, кончуг талаар деп бодаар-дыр мен.

Бо үеде амыдырал үүгле бажын чоктарны, үүгле малчыннарны бергедеңи келген эвес, чонуң шупту зунга согуг деттен. А кижилериң амыдыралының бергедээнин боттарының политиктиг сорулгаларын чедип алырынга ажыглаан бээр чорук кара сагыш-тыр.

Даштыкы чурттар-биле харылзаа тудуп, казымал байлаавыс, өлүүвүстү-даа чеп ажыглаар Дээн улус болзувусса, ылап-биле Россиядан дүргеп аңгыланганывыс дээре дээрин шын эвес деп көөрдүр мен. Чүү-даа чүвени кылырда, баштай таваан салып, бүт кырынга турун алыр болгай. Чогум-на ол тавак бөгүн бисте салдынмаан.

Чонуң күзелин барымдаалап, каш айлар бурунгаар бүзүреп, соңгун алган Президентивистин ажылының түпелиңи көрбейн цыткаш, оон политиказынга удур чонну эвилелдеп, дузалажыр туржук, болбас-херек Азы Президент чон дугайында бодаавайн турар, а үүгле «Хостуг Тыва» удуртукчулары бодап турар чүве бе?

Оон орнунга ижер-чиир аъш-чем, акша-төгерик бергедээн үеде боттарывыстың ажы-төлүвүстүн амыдыралын болап, берге үеин демиг ажып эртериңге чонуң күжүн мөөнезивиссе эки болгу дег. Оол башка Крыловтуң баснязында рак, шортан, куубиле дөмей, шупту чүк башка тыртылашкаш турун берип болгай бис. Олар харын дириг амыдыраннар-дыр, а кажан кижилер бот-боттарын билишпейн, улур туржу бээр болза, үүгле чедирин болурун амыдыралдан хүн бүрү көрүп турар бис.

Ынчангаш референдум чорудар-чоруттазының дугайында Чуваашия эртемденнери, «Хостуг Тыва» улустуң фронтунуң талалакчыларын, депутаттарны болгаш бүгү чонну чаладым.

Үүге дээрге каш кижи чыыллаш, референдум эрттирер деп шиитпир үндүрүп каары— улуг чурум үрээшкин. Бодум хуумда амдыызында аная шуут удур мен.

Чаламба ООРЖАК.
Россия Федерациязының алдарлыг тренери.

Россия чүү-даа чидирбес, азы «Хостуг Тыва» дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Кызыл — Тээли аразының автооруунга болган орук-автотранспорт озал-ондаанын дугайында тускай доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың июнь 17-де хүлээп алган. Автотранспорт оруктарынга озал-ондактарны болдурбас талазы-биле ап чорудар тодаргай болгаш шынгыы хемчеглерни доктаалда аймыткан.

Маршрут автобустарының аар уржуктарлыг орук-транспорт озал-ондактарының таварылгалары сеңлгу үеде «Тыва автотранс» каттыжышкынының бүдүрүлгелеринге болганын Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн. Чижээ, Чадаанаың автотранспорт бүдүрүлгезинге хамаарыг КАВЗ-3270 маркалыг 26-51 ТВЛ күрүнмерлиг рейс автобузунга 1992 чылдың июнь 1-де Кызыл — Тээли аразының автооруунга, 114 километр черге орук-транспорт озал-ондаа болган. Чолаачы Вячеслав Вуйнович Ондар автобусту хамааты Түмен Барынмаевич Монгушка чолаачылдың каан — Чадаанаың культура бажыныың чолаачызы ынчаарда эзирик ол кижи автобусту андара тудупкан. Аная чораан ийи кижи дораан өлген, бир кижи эмнелгеге мөөгөн, балыглаанган болгаш кемдээн алды кижини Улуг-Хемнин район эмнелгезинге аппарын чыттырган.

Чадаанаың автотранспорт бүдүрүлгезинин чолаачыларының ортузунга кижизидилге ажылын четпес тургусканынын, күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкаан түпелиңде озал-ондак болган. Эрткен чылын ол автотранспорт черниге чеди удаа озал-ондак болган, оон иштинде ийи озал-ондак эзирик чораан чолаачыларның буруузу-биле кылдынган. Чадаанаың АТБ-зинге ол озал-ондактарның түпелиңде үүгү өлген, сес кижи кемдеп, балыглаанган турган. 1992 чылда үш озал-ондактың түпелиңде, ийи кижи өлген, алды кижи балыглаанган.

Чадаана АТБ-зинин ажылынга контрольду Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазы багай боттандырып келген, а «Тыва автотранс» каттыжышкынының удуртулгазы (Оюн) моон мурнунда болун турган озал-ондактардан чогуур түпелди кылбаан, «Кызыл — Тээли аразының автооруунга болган орук-транспорт озал-ондаанын фактызының дугайында» Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1992 чылдың май 12-де № 121 доктаалын күүсеттирбейн дээш «Тыва автотранс» каттыжышкынының чингине директорунуң орулакчызы Э. М. Оюнну шыгыы донгуткан.

Чадаана АТБ-зинин чолаачылар ортузунга сагылга-чурумну чавыс деңнелдиг тургусканы, кадрларны шилип алырынга, таныштыр турууларынга негелдеп кошкатканы, автобустарының орукка техниктиг байдалынга база ажыглалынга контрольду четпес боттандырганы дээш Чадаана АТБ-зинин начальниги Б. М. Саяны ажылдан дүжүрер үүрүлүг турган, ынчалзажок ол албан-дүжаалга оон үр эвес үеде ажылдаанын барымдаалаваш, аная шыгыы донгулданы, а от мишкап кол инженери Ч. К. Монгушка база шыгыы донгулданы хүлээткен.

Күш-ажылдың болган транспорттун сагылга-чурумун быжыглаар, чолаачылар-биле кижизидилге ажылын эжиждер талазы-биле эргежок чугула хемчеглерин алырын «Тыва автотранс» деп кээр бүдүүлге каттыжышкынынга (Оюн), Чадаана АТБ-зинге (Саая, Монгуш) дааскан.

Күрүнениң автоинспекциязының ажылдакчыларының болгаш автобүдүүлге черлериниң инженер-техниктиг ажылдакчыларының автооруктарга 1992 чылдың ийги чартында дежурныйларының графигин автобүдүүлгелер удуртукчулары-биле болгаш орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар инженерлер-биле кады ажылдап кылгаш, боттандырарың Иштихи херектер министерствозунуң КАИ килдизинге (Матюхин) даандырган.

Күш-ажылдың болгаш транспорт сагылга-чурумун быжыглаары дээш коллективке негелдеп Чадаана АТБ-зинин удуртукчуларындан күш-телдиреринге Чөөн-Хемчик район чагыргазынга дааскан.

Республикага орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылда хүлээп алган программазын рынок негелделерин барымдаалап көрбүшкен, 1992 чылдың июль 10-та чедир сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомостволар-биле кады эде кылын чаартырын, ук программаны 1995 чылга чедир хуусаада боттандырар кылдыр доктаадырын Юстициа министерствозунга даандырган. Орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле амгы күштүг хоойлужудуганы чаартыр болгаш аная немелдер кылыр талазы-биле саналдарны киирип келир.

Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду боттандырарын Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозунга, орук шимчээшкинниң айыл чок чоруун хандырар талазы-биле республика комиссиязынга хүлээткен.

Кыска медээлер

ЧЕМИШЧИДИЛГЕНИ ЧОРУДАР

Дүжүттүң магадылалы — чемишчидилгеде деп чүвени ажыл-агыйларның специалистери кончуг эки билир. Хөлүн эрттир хөй органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаар болза, дүжүт эвээжээр.

Сөөлгү чылдарда Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнар ындыг чемишчидилгелерни шөлче чажарын эвээжеткен. Амгы үеде минералдыг чемишчидилгелерниң өртээ өскени-биле ону салып алыр арга чок апар чыдар. Ынчангаш өдекти кол чемишчидилге кылыр ужурлуг.

* * *

Ол районнарда бо хүннерде хөрзүннүң үнүш-дүжүттүр кезээнге гумус 18 мун тонна четпейн турар. Ону чедирип алыр дээр болза 250-300 мун тонна өдек хереглеттинер. Ортумаа-биле бир га-а онааштың 18-20 тоннаны төгер. Ынчангаш өдекти чыл санында хөй-биле төгери негеттинер.

* * *

Улуг-Хем районда тургустунган «Ийи-Тал» совхозтуң экономиказының орулалыг адыры хой ажылы. Удавас «чымчак алдынны» —хой дүгүн кыргыыр үе келир. Аная белеткел ажылдары херек. Кыргызда пунктузунуң септелезин Барык-Аксында кылган беленнинң шугумунда тургускан.

Хоочун хойжу Казак Чалбаа хоюн кыргызын алырыбиле кыргызда пунктузунда чоокшулап чеде берген. Ол пунктуга ажылдаары-биле он ийи кижи составтыг бот-орулга-чарылгалыг кыргыкчылар бригадазы тургус чугаан.

Дүктүн шыкары белик болуру-биле тускай хемчеглерни ап турар. Хойларны харажан аразынче киирбес, өдектиг болгаш довурактыг черлерге чыттырбас.

Кыргызда пунктузунга бүгү ажыл-ишти чорударын А. Энге-Маадырга даасчан, Амыгаштан келгээш аныңчем айтырыын шиитпирлеп эгелээн.

(Бистин корр.).

«Хөөмей — Төп Азия улустарының культуразының өвүгай чүүлү» деп хөгжүм-шинчилеңиг делегей симпозиуму болган «Хөөмей 92» делегей фестивалы Кызылга июнь 18-тен 21-де чедир болуп эргеш, ажыл-чорудулгазын чедишкиниг дооскан. Аная даштыкы чурттардан — Японнадан, Голландиядан, Моолдан, ГФР-ден, Финляндиядан, Швециядан болгаш Россия Федерациязының чурттарындан хөй санныг эртемденнер, уран чүүл шинчилекчилери, журналистер киришкен.

Олар тыва улустуң чаагай чанчылдарын, өзулалдарын, чурумалдыг, төөгүлүг, культурлуг черлерин сонуургап көөрү-биле районнарже баар күзелин илереткен. Чамдык чурттарның төлөөлери бистиң республиканың агаар-бойдузунга таарышпас-даа болза, «ушкарганнай аалынга чедирер» дижириниг ышкаш, симпозиумнуң организастыг комитединиң ап чоруткан культурлуг хемчеглериниң төнчүзүнге чедерин шиитпирлээни ол.

Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондарының дыннатканы-биле алырга, аалчылар «Заря» теплоход-биле Каа-Хемин өрү адзы чораан, ол черниң кайгамчык чараш чурумалдыг черлерин улуг сонуургал-биле магадап көрген. Ужеп суурга Каа-Хем район чагыргазының даргазы С. К. Долгар, культура киллизинин эргелекчизи В. П. Харченко болгаш өскедаа удуртукчулар, бот-тывынгыр артистер аалчыларны чылыы-биле уткып алган. Аная оюн-тоглаа, районнуң бот-тывынгыр артистери уран талантызын баравдгаткан кежээ солун болган. Аалчыларга дириг чечектерни тывыскылаан.

Даштыкы аалчылар болгаш культура ажылдакчылары дүүн Бай-Тайга районче аттанып каан, орук ара Ак-Довурак хоорайда «Тыва даг-дүгү» комбинатты сонуургап көрген. Бай-тайгажылар даштыкы болгаш Россия Федерациязының чурттарының төлөөлерин сураглыг Шивилиг аржаанга чедирген. Аалчыларга Бай-Тайга район чагыргазының даргазы Накемлоол Ооржак, культура киллизинин эргелекчизи Светлана Самбый-оол байыр чедирип, оларны улуг-хүндүткел-биле уткаан. Симпозиумнуң киржикчилери тыва улустуң овваа дагылгазынга база киришкен. Аная районнуң бот-тывынгыр артистериниң улуг концерти солун болган.

Аалчылар бөгүн Чөөн-Хемчик районнуң девискээринге болур тыва улустуң «Баглаашы» деп оюн-тоглаазынга киржирлер.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ААЛЧЫЛАР АМ-ДАА ЧАНМААН

«Малчыннар неделязы»

АКШАЛЫГ-ЛА БОЛЗА, АМЫДЫРАЙ БЭЭР

Бо чылдың эгезинден бээр аъш-чем болгаш үлетпүр бараанларының өртектери өйчижек чок өскен. Хоорай чурттакчыларына, кеэзэ ишчилерге-даа амыдыраш, чурттаары улам бергедей берген. Оон кадында республикада, ылангыя Кызыл хоорайда яжы-бүрү кооперативтер, ассоциациялар, биржалар, биче бүдүүлгелер тыптыл. коммерция магазиннери хөй каыт бажыннарының подвал санында чаъс соонда мөөгүлер дег көвүдей берген. Бо структуралар боттарының саарылгазындан киирип алганы ажыгын банкыларже долузу-биле дужаавайн, а керээ чарганы организацияларже чорудуп турары-биле ажылчын-даа, малчын-даа — кижи-ле бүрүзүнүң ажыг дерин төп турган ажылдап каан акшазы Саян артынче ажып турар. Ынчангаш республика төвүнде-даа, районнарда-даа банкылар күрүглап турар. Оон үлемнеңдеп хоорайлар чурттакчылары кеэзэ ишчилер ажыл телевирин чогуур үеэнде албастаан. Ылангыя бо чорук кеэзэде малчын кижилерге зар согуг болуп турар. Байдал мынчаар бергелей бээрге, республиканың Чазаа малчыннарының социал камгалалының чер-черде байдалын көөр, оларга кандыг-бир боттуг дуза чедирери-биле чазак кежигүннериниң, министерстволарының болгаш ведомоствоның удуртукчуларындан тургусканнан болуктерни тутпускулаан. Ол болуктер бо хүннерде район бүрүзүнде ажылдап турар.

Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Сталовга удурткан бөлүк Тес-Хем районда ажылдап эгелей берген. Эрткен средада олар ийи бөлүк болуп үстүп алгаш, районнуң Шуурмак девискээринче чайлаглай бергилээн саанчыларынга, кадарчыларынга, хойжуларынга чораан.

Юрий Түлүшевичиге удурткан бөлүк баштай «Ак-Эрик» коллективтиг бүдүүлгенин Улуг-Күзег сүт-бараан фермазының саанчыларынга, кадарчыларынга барган. Ында беш саанчы, ийи кадарчы ажылдап турар. Бо хүннерде олар чүс инектин алдан хирезин саап турар. Хүнде бир инектен-не өртумаа-биле 8 литр саар. Көргүзүг багай эвес-тир. Оларның ам бүдүүлүн турары кара чангыс продукция-зы ол. Ынчалза-даа оон беримчезин пат: бир литр дээш күрүне оларга 62 көпеек төлеп бээр. А ажылчыларның шалының база чегей. Үш саанчы мүн-не мун рубль ажыр алыр, а арткан ийизинин — 700-700 рубль. Сөөлгү акшазы олар апрель айда холга туткан. Оон бээр оон бараанын көрбээннер. Бичин чаштар конфета, пряник, шоколад чижектиг чигир аймаан амзаардан, ол дугайын ам өттүп бар чыдарлар. Айтырбас-даа апарганнар. Бичин күрлап алган чигир, далганы төөүп турар. Уругларына кедирер артык хеп чок. Олар самдар хейтерлиг чоруп турар.

Кижилериң амыдыралында шак мынаар чединиес. Сергге байдал министериң баштайгы салгылаан айтырыгларынын соонда биллиг бергей. Республиканың Президентизи, рывыска кончуг херек. Бо шиивис-биле турар болзувусса, уругларывыска чүү кедирер бис?! Хүлээп алыр бир литр сүт өртээн черле улгаттырза эки, ону 10 рубльден өрү кылып алза деп бодалдыг бис. Ынчалза-даа бистиң оовус бүтпейн турар. Чүге дээрге продукция бүдүргени дээш санаашкыныарның экономист Даа-Хөө Бүдү-Сана кудулаткаш турун берген. Оон-биле чаргылдажып шаг болган бис. Ол түнел чок арткан. А шалының бараанбиле солужарынга удур эвес бис. Акша айтыларга, банкыда чок дээр-дир. Ындыг болганда, ам канчаар, чек системазынче шилчээнин дээредир. Мында улуг-даа, бичиндаа улустуң кадыкшылының байдалы эки. Кижи эмчилери кээп турар. Ынчалза-даа оларның эмнери чоп боор-дур. Тывылбас чүве-дир дээр, бистер ону билип турар бис. Ынчангаш боттарывыс-ла мунганыр бодап турар бис. Чүл дээрге бо чоокта артыш, чойган чөвүрээзин, киш-кулаа дээн чижектиг эм үнүштер, каттар бар. Кыш удур оларны курлап алыр бис. Үш-дөрт баш шээр-даа, бода-даа малывыс бар. Тыва улус-тур бис. Ынчангаш варжыны, чекиектя, курутту, саржагны белеткен алыр апаар мйнаан. Амыдыралга ол улуг дөгүм болур чүве болгай.

Саанчы Өпеймаа Эрендей кадыы багай угбазының дугайында хомудал кылган. Оон угбазы ам аллаа харлаар кижи-дир. Мынча назыда ол ажыл кылбаан, чангыс кепеекдаа ап чорбаан. Угазны четпес кижини эмчилерге аппарын көргүзерге, черле тоо ап көрбээн, аная кадык кижи-дир дээр. Бо айтырыгны чогуур черлерге туруун болгаш. Ол ужуражылга үезинде инек кадарчыларынга боо сааары, хуужулуга, мал чемнинин селетхели ышкаш айтыгларны база чугаалашкан.

Ол-да бөлүк оон соонда Чүргүй-оол Хомушку аттыг коллективтиг бүдүүлгенин Шокар-Оймакта кыргылда пунктузунга чеде берген. Орта болган ужуражылга кыргыкчылар, чоланчылар, хойжулар, саанчылар киришкен. Аная ол чоок-кавыдан эзээн хөй кижи чыылган. Чуртта, республикада амгы болуушкуннарны, бөлүк малчыннарның Президентиге чагаазын чыылганнарга каксы таныштырган соонда, министр Ю. Т. Стал-оол, район администрациязының даргазының социал камгалал талазы-биле оралакчызы О. С.-Б. Арапчор биле ажылчыннарның аразынга ажык чугаа эгелээн. Бо коллективтиг бүдүүлгеде байдал ак-эрикчилерден дээредевес-тир дээрзин улустуң чугазы дораан-на илереди берген. Хойжу Оюмаа Шывык-мынча дээн: «Бистер өг-бүле ийи кадарчы-дыр бис. Бирээвис-ле мун ажыг акша алыр бис. Уругларывыс хөй. Оларга немештир өскүс кижилеривис база бар. Мынчан кеэрде, аъш-чемге шуут бергей бээр улус-тур бис. Оон кадында кижидерге кедер хеп база херек ышкажыгай. Ажыл төлевирин сеңлгү үдаада мартта алдывыс. Ынчан артында-ла автолавка сатыгжыы-биле туда санаштывыс. Оон бээр көпеек-даа ап көрбеттивис. Бо чылын бир уруум школаны доозуп алган. Ам өскээр өөренир кижи мен дээн. Ону мнай-бээр чорудар болаавш, оон-моон акша диленгеш, чеглиигеш, тыпладым. Чек-биле саналжыр деп турар-ыр. Ол эки-дир. Ынчалзадаа ол чекти автобус чодаачызынга тутсун бээрге. албас болгай. Черле канчаар чүвел бо?»

Чаш-Тал сүт-бараан фермазы ам кооператив апаргаи. Ол ужуражылга үезинде оон эргелекчизи Зиданда Багаа база сес алган: «Чижээ, кандыг-бир фабрика дижик, сол бүдүрген продукциязы доваанга үреп алыр болгай. А бистин кол продукциявыс — сүт. Ону үүгле хүнде ажыглаар, оон башка дораан ажыл калыр. Оон бир литрде хүлээп алыр өртээ мырынай харыычок. Оодаа-ла бир литр сүттү 9-10 рубль чедир улгаттырып алыр арга болза көрем. Ынчаптарга база хоржок чорду. Садып алыр, албас апаар аан». А автолавка садыгжызы Баян Сүрүн-оолдуң хомудалы улуг болган: «Малчыннарның дандзызын тургускаш, менээ берип каар. Акша чокта ам канчаар, мен ол дандзы өзугаар садыг кылып тур мен. Бир шоодай далган өртээ сорт аайы-биле 460, 540, 1000 рубль. А чамдык бараанларның өртээ хүнүн өскерлир, өзер-дир. Акша чок болганда, ону кым-даа садып албас боор-дур. Мени гайпо бензин-биле хандырбайн турар. А харын совхозтар ийнчангыс дузалаар-дыр. Бодум база оон-моон диленип, тыптынып ап тур мен. Ам үүгле далган, чигир садып турар мен. Орта безин чамдык малчыннарның акшазы четпейн баргылаар-дыр. Чажырын канчаар, менээ өрелир кижилер бар. Оларның-биле оон соонда та канчаар санажыр мен. Чек системазынга районнуң чамдык удуртукчулары удурланып турар».

Кеэзэ ишчилерде, ылаңгыя малчыннарда негелде, хомудал хөй. Чижээ, дыштанып хүннерде ажылдааны, дүне таныылдааны дээш олар төлевир албайн турар. Чеже-даа хөй дукту, сүттү, эттни бүдүүрүп каарга, экономистер оон үнезин кудуладып, санаашкынларны кызыра бээр товарылгалар бар. Мал оорлаар чоруктар читпээн. Солун, сеткүүл чагыдып алыр шинек чок. Кижилер шөлээже үнүп, дыштанып алыр аргазы чок. Район-даа, ажыл-агый-даа чергелиг хуралдарны үргүлчү эрттирип, аная чамдык чугула айтырыгларны чугаалажып келее-даа, огулуг түнелдер оон үнмээн. А үе чеже-даа берге болза, кижилер ажылдаар күзелдиг. Олар үүгле акша-ла болза, амыдырай бээр бис деп турар. Ынчалзадаа оларның хөй кезии амгы рынок харылзааларының чамдык айтырыгларын орта билбес. Чижээ, үстүнде адаанын ийи совхозту коллективтиг бүдүүлгелерже шилчитпеш, кооперативтер тургускулап каан. А оон ынай биче бүдүүлгелер ам тыптып кээр апаар. Кооператив дээрге бот-тускайлан коллектив-дир. Ол боду агар санныг турар. Оон кежигүннериниң бүдүүрген бүгү-ле продукциязының үнезин ол агар санче кирер апаар. А ындыг санаашкынларны экономистер Даа-Хөө Бүдү-Сана, Полина Чульдум кылбайн турар. Олар болгаш ажыл-агыйларының бухгалтер аппараттары, специалистер бо талазы-биле тайыр-бир ажылын шуут чорутпаан. «Силер ам кооперативатер ийи-биле ажылдаар силер». Күүседикчи директорлар Виктор Чооду, Мөнгүн-оол Эртине совхозтар ажылчыннарының иинти хуралдарынга ынча дижип каан. А оон соонда кижилер-биле харылзаа түтпаан. Ажылдың чаа хевириниче киирип, кирип алгаш, ону улам сайзырадыр, байыдар артазын дилээриниң улуу, аная-ла ала чайгаардаашкынче кире бээрге, оон огулуг түнелл канчаа үнер боор. База бир чугула айтырыг — район төөүнде 30 тонна, Чүргүй-оол Хомушку аттыг коллективтиг бүдүүлгеде 10 ажыг тонна хой, өшкү дүгүнүн саарылга чок чыдын бергеин. Ындыг дуктер өске ажыл-агыйларда база бар. Бо чылын Оренбургтун, Улан-Удэнин, Черногорскинин дук болбаазырадыр фабрикалары Тываның дүгүн хүлээп алырындан ойталап, тодаргай өртектер түргустунмаанынта чылдык хап турар. Бо талазы-биле чоокку үеде чазак шиитпирлиг хемчеглер албас болза, ындыгда-ла акша чок боттарывыс шуут-ла чангыс-даа көпеек чок артар чыгыы апаргаи бис.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ЧЕДИНМЕС-ТИҢ ҮҮЛЕЗИ

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузуп турары — енчүнү хуужударының база бир аргазы. Оларны тургузуп турар кижилер күрүне енчүзүнүн кандыг-бир хевирин күш-биле хуужутпайн, а хуу енчүнү боттары түргузуп турар. Араттарның болгаш тараачыннарның енчүзү, черден ангыда, оларның боттарының енчүзү. Эвээш-биче-даа бол, енчүзүн көвүдедир, продукцияны бүдүрер, ажыл-агыйын бут кылырга тургузуп алыр дээш араттар, тараачыннар ажылдап турарлар. Оларның таваржын турары бергелер-ле хөй.

Буступ дүшкен ССРЭ-ге хууда енчү тудары хорулуг чүве болганда, дүүнгү совет кижилерини, а бөгүн Россияның болгаш өске хамаарышпас күрүнелерини хамаатыларының хөй кезин енчү-хөрөнгү, акша-төгерик талазы-биле чединмес байдалда артыл калганнар. Ынчангаш боттарының шынчы күш-ажылыбиле ажыл-агый тудуп, продукция бүдүрер күзелдиг бөдүүн арат болгаш тараачынар дыка берге байдалга таварышканнар. Оларның байдалын өртектерни хүн бүрүде өзүп олурары улам нарыдадып турар. Эн ылангыя күрүнеден чээли алыры дыка берге.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузуп алган кижилерге ажыл-агыйны чорударынга херек машинатехниканы, дериг-херексели салып алырынга чангыс миллион эвес, оон каш катап хөй акша херек, чүге дээрге чангыс чүүк машинаның өртээ 1 миллион рубль чоокшулап турар, а комбайнының өртээ 1 миллион рубль ажа дүшкен болгай. А банкыларның доктааткан негелдерини ёзугаар бөдүүн арат кижи олардан чээли алырының аргазы дыка берге. Чижээлээрге, арат боду хууда чээли алыр дээн болза, Чээп алыр акшаның түүү-биле өртээден бодунук енчү-хөрөнгүни долаа (залог) кылдыр салыр ужурлуг. Бир эвес 1 миллион рубльди чээп алыр дээн болза, арат 1 миллион рубль өртектиг енчү-хөрөнгүни долаага салырга, банк акшаны чегдирип болур. Кандыг-бир чылдагаан-биле арат чээлинг төлеп шыдаавайн баар болза, банк араттың енчү-хөрөнгүзүн хуваап алыр. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйга чүгле машина-техника салып алырынга 5-6 миллион рубль херек деп араттар, тараачыннар санап турар. Кайы арат 5-6 миллион рубль өртектиг хөрөнгүлүгүл? Ындыг енчү-хөрөнгүзүн чок аратка кайы банк чээли бээрил?

Бир эвес арат азы өске-даа хамааты дижик, банкыдан чээп ап турар акша өртектиг енчү-хөрөнгүлүг болза, чээлини ап болур. Хамааты чээли алган болза, чээли алганы дээш банкыга төлээр хуузун дуглаар акша-төгерик-биле күрүне дузаны көргүзүп турар. Россияның Көдээ ажыл-агый банкызының Тива дивискээр банкызының чээли кылдыгының начальникининг оралакчызы О. А. Посохинаның тайылбырлаары-биле алырга, чээли алган дээш 150 хуунуң 42 хуузун күрүне бюджединден төлээр, а чээли алган хамааты чүгле 8 хуузун төлээр.

Араттың азы өске кайы-бир хамаатының долаага салып енчү-хөрөнгүзүн чок болза, чээли ап турар хамаатының чээлини эгилип бээрини магадылакчызы (гарант) кайы-бир будүүрүлге, совхоз, колхоз боор-ла болур. Бир эвес хамааты чээлини доктаткан хуусазында эгилип берип шыдавас болза, магадылакчы болган организация, будүүрүлге, совхоз, колхоз бодунуң күсели-биле хамаатының алган чээлизин банкыга бүгү-ле негелделер ёзугаар эгидер үүрлүг. Тываның будүүрүлгелери, ажыл-агыйлары колдуунда карылгалыг азы думчуун-на боралап ажыллап турар болгаш, оларның аразында магадылакчы боор-ла болур будүүрүлге барык чок. Бар-даа болза, санныг-ла хамаатыларның магадылакчылары боор-ла турар.

Долаага салыр енчү-хөрөнгүлиг азы кайы-бир магадылакчы будүүрүлгелиг болуру чээли алырының кол негелдези. Ынчалза-даа чээлини ындыг дораан берип-ла, Арат ажыл-агыйларыг кижилер ажыл-агыйын тургускаанының, чер алганының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазының угланылышкынының, долаага салып болур енчү-хөрөнгүзүнүн азы магадылакчы организацияның, будүүрүлгенин магадылакчы болганының дугайында шынзылга дээш чээлин алырынга үндезин болур өске-даа документилерин шын доллуруп, белеткеп алыры чүгүл. Документилер шын эвес, долу эвес доллуртунган дээш араттар чээли алырын боттары узадып ап турарлар.

Россияның көдээ ажыл-агый банкызы, Россияның Сан-хөө министерствозу, Россияның Көдээ ажыл-агый министерствозу, «Россияның фермери» фонд база Россияның Тараачын ажыл-агыйларының ассоциациязы бо чылдың май 7-де аразында чингелдиг чээли болгаш чээли алганы дээш чарыгдалдарын чамдыызын дуглаарынга бюджеттен үндүрген акша-хөрөнгүни ажыглаарының дугайында керээни чарып алганнар. Ол керээде мындыг үүл бар. Чээли дуглаарынга үндүрген бюджет акша-хөрөнгүзүн Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозундан Россияның көдээ ажыл-агый банкызынга шилчидип бээр, а ол банк коммерция банкыларынга ук акша-хөрөнгүни депозитив азы чээли алганы дээш хуу төлээринге ажыглан болур магадылаалыг акша-хөрөнгү кылдыр шыгжап каар. Бир эвес магадылакчы болган организациялар, будүүрүлгелер чээли алганы дээш хууну ей-шаанда төлеп шыдавайн баар болза, оны депозитивте чыдар оларның акша-хөрөнгүзүн-биле дуглап алыр.

Ажыы-биле чугаалаар болза, банкылардан араттарның болгаш тараачыннарның чээли алыры дыка берге болганнарын-даа. Оон ынай чээли берген дээш банкыларның ап турар хуулары база дыка улут. Чижээлээрге, чээли алгаш, чээлини база чээли алган дээш хууну ей-шаанда төлеп шыдавайн баар болза, 1 чээлиге берген акша-хөрөнгүни ийи катап улут хемчээлге банкылар дедир тыртын ап болур.

Байдал мындыг. Оны солун арынга долузу-биле тайылбырлап шыдаттынмас. Ынчангаш арат болгаш тараачын ажыл-агый тургузарының мурнунда болун болу эки шүүлүүр, чүгле ажыл-агый чорударынга эвес, а санхөө айтыырларын ханызы-биле шингээдип алыр. Оны эки билир тускай эртемнигларден, специалистерден айтырын алза чогуур.

Чегдиверн — чединместин үүлези. Ажыл-агыйны тургускан, ажыллаар күзел-сорук бар болганда, чегдиниг-даа чорааш. ажыл-хөрөгүн бүдүрер апаар. Чээли алыры берге-дир дээш, хол салдынып болбас. Ажыллаксаар күзели бар-дыр дээш, бо шагда ким-даа, кайы-даа организация, харын-даа күрүне машина-техниканы үндүрүп бербес, акша-төгерикти эдилеп берип шыдавас. Арат, тараачын бүрүзү хамыктын мурнунда болунга, оон соонда өскелерге ынанып апаар-дыр.

Шангыр-оол СУВАН.
«Шын» солунунуң көдээ ажыл-агый талазы-биле тайылбырлакчызы.

ЭГЕЛЭЭНИ ЭКИ

Өвүр районда «Торгалыг» совхозта С. А. Мортун-оол удуртканда «Колос» деп биче будүүрүлге бар. Ол будүүрүлге далган, тараа дээрбелээр, соктаар будүүрүлге. Чоокта чаа оон ажыл-ижин сонуургап, аңаа барып чордувус.

Сергей Акай-ооловичиниң удуртканы биче будүүрүлге 1992 чылдың апрель 6-да тургустунган, ажылы элээн шуудаан, «Мында ниитизи-биле 8 кижи ажылдап турар. Кол ажылдарны тараа хоорукчулары Александра Санчат, Доспан Хөпээн, Александр Кепеш, Светлана Донгак, далган дээрбелээр ажылчын Евгений Тумат олар кылып. эрес-кежээ, шудургу ажылдап турарлар» дээш ол боду, тараа хоорукчуларын баштай таныштырды.

3-4 сугуну улай тургузуп, одааш, кара паштарда тарааны дазырадыр хооруп турдулар, хоор-сарыг кылдыр хооруп каан тараа саваларда опая берген чыдыр. Тараа хоорукчуларының булгаштырының бажы караныаар, чай чок-ла турлар.

Дараазында бажының сарай кажаазында сооган тараа соктаар, челбиир, дээрбелээр механизмнерни көргүсү. Ийи аныяк ool чай чок ажылдап турлар. Тараа соктаар аппаратка тарааны уруган, кезек хилиредир долгадып, ону челбиир аппаратка уруп, вентилятор-биле үрдүүртергे, тараанын хавыы тускай белеткеп каан саваларга урдуна бээр. Көрүп турарга, солун-даа, магаданчыг-даа чорду. Челбиир арыглан каан тарааны дээрбелээр аппаратка урупкан, ажыглаптарга, ак далган адаандан токтүп кээр. Тараа соктаарының, дээрбелээриниң технологиязы кандыг-даа бөк арттырбас: тараанын хавыын мал чемнинге ажыглан турар.

— Бо дериг-херексели кайыы, канчан чагыдып аллынар?—деп айтыырывыска:

— Кызыл районуң Курчер сууру төрээн черим. «Тиилелге» совхозта мындыг дериг-херексели көрүп алган, ол-бо черлерден диленип турган, тыптынып, боттарывыс чогаадып кылганывыс бо — деп, Сергей Акай-оолович чугаалады.

— Хүнде чогум чүү хире далган будүүрүп тур силер?

— Тура дүшпейн ажылдаанывыста, 3-4 шоодай далганы белеткеп алыр-дыр бис.

— Бо-ла бүгү тарааны, тодаргайларга, арбаймы, кызыл-тасты кайыын эксеп турар силер?

— Ыкай-бээр барып, тараалан районнарның совхозтарындан садын ап тур бис. Чер аразы ырак, өртектер өскек болган, шүүдел улуг, чарыгдалдар хөй. Транспорт талазы-биле база берге боор-дур.

— Совхозунар кайы хире дуза кадып, деткимче берип тур?

— Совхоз, харын, машина-балгат талазы-биле ийи-чангыс дузалап тур. Чамдыкта машиналары көнгүс чедишпес боор. Оода тараа хоорар ыяш безин сөөртүп алыр машина тывылбайн баарга, ажылывыс үстүп каар боор-дур. Эн бергележип турар чүүлүвүс — транспорт. Совхозувус бисче ээ көрүп, бир чүүк машинаның тыпкын азы бодунуң эргэ-даа машинаның артканы өртээ-биле садар болза деп күзелдиг улус-тур бис — деп, биче будүүрүгүнүн удуртукчузу харыылады.

— А силерниң ажылчыннарывыр кайы хире акша ажылдап турарыл? — дээривиске:

— Чогум ажылдап алыры шыырак улус. Чамдык хүннерде 150 рубль чедир ажылдап аптар — деп, ол чугаалады.

Ажылдап турар баазазының материал-техниктиг байдалы багай дээрзин Сергей Акай-оолович тайылбырлады. Кыжын суг болза, ажык дээр адаанга тараа хоорар апаар. Черле ынчаш, бистин-даа районда, өскө-даа черлерде ажыл-хожулду холунда тудуп олурар даргалар мындыг ажыктыг чүүлдерни кылып, биче будүүрүгүлер тургузуп, ажыктыг ажылдап эгелээн кижилерже чогуур кичээнгейни салбас боор-дур. Бо чылдагаан-биле кижилерниң эгелекчи, тура-соруктуг чүткүлү, чавырлыг, күзүн айлып дүже бээр. Чижээлээрге, «Коммунизмче орук» совхозка тургустунган алгы-кеш эттээр биче будүүрүге дарганың талазындан тоомча чок чоруктуг уржуунан сандарап дүшкен. Чогаадып, кылып, тургузуп каан алгы-кеш эттээр станоктар, эт-херексел тоймаглаттынган. Ол биче будүүрүлгеге ус-шевер, чуруур, чаанар, дарганнаар ool-дар турган. Олар кыскаштар, аът дагазы, шоочалардан эгелээш, аптара, үлгүүр чаарына, алгы-кешти эттээш, будуурунга чедир ажылдарны кылып турганнар. Совхозтун удуртулгазы дузалаан болза, ол биче будүүрүлге ажыктыг хөй чүүлдерни кылып болур турган.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Хандагайты суур.

«БАЯН-ДУГАЙНЫҢ» МАЛЧЫНЫ

«Баян-Дугай» биче будүүрүлгенин малчыны Бады-Доржу Дембирелович Ондарга ужурашкаш, оон ажылжын сонуургадым.

— Үш дугаар төрүүр 275 өскүүнү кадарын кыштедим. Кыш берге болганындан олар-ны чамдыызы ара салды. 160 аний камгалап алдывыс. Ам чайлаавыс — Хова-Шивеге-же бердивис. Өдек-кыштаавыстын септелгезин чазын-ла, көжер мурнунда-ла, ынамчалыг кылып, көрженин коптарып, үүрмек септелгезин кылдывыс.

Бо чылын керээ ёзугаар боттарывыстын күжүвүс-биле 10 тонна сигения кезип, 10 тонна өдекти бөлер бис. Бир өскүдеи-не 0,9 килограмм дүктү кыргып, керээвисти ажыр күүсеттивис. Бистин өг-бүлевис мал ажылынга 22 чыл болган Дузалакчы кадарчы — оглувус Болат, өөм керээжен ээзи Нина Дарма-Базыровна үжеллээ шыдаар шаавыс-биле ажылдап тур бис — деп. Ондар чугаалады.

Оглу Болат Ондар — малчынын өдегелдиг дузалакчызы. Улуг кадарчы ажылдаарын-ла чүүлдерге боттарывыс-ла чедип чыдывыс.

— Ыраажы-ла, ажылдаарывыс-ла, ыраажы-ла, ажылдаарывыс-ла, ажылдаарывыс-ла, ажылдаарывыс

Шериг албаны

ЭРЕСТИГ ЭРЛЕР БОЛУП КӨРҮҢЕР

Бистин бо берге, душкүүрлүг үевисте амыдыран чурттаары, ажылдаары-даа бергедээн деп чугаалаза, частырыг болбас боор.

Шак мындыг берге үеде шериг кезектериде безин байдал ындыг-ла кончуг эки эвес дээрзян Новосибирск хоорайда тудугжу батальоннарда тыва оолдарның шериг хүлээлгезин эрттирип турарындан безин идеи. Мен манаа интернационалчы база политиктиг угланышкынларны удуртулга болдуруп алгаш, Президентиннің болгаш Дээди Советтің ол кезектер-биле ажылгыжы болгулаан чугаа-соодун үзе кирбейн, солдаттар биза командир бооп чораан болгуунун, шериг хүлээлгеннің 1100 ажыг хонуундан көрүп, билип алган аргадуржулгам-биле ол кезектерге азы батальоннарга чазак даалгазы-биле 3 катап чордум. Чүгле ында шериг хүлээлгезин эрттирип турар эвес, а өске-даа хоорайларда шериг хүлээлгезин канчаар эрттирип турарын билир болгаш, ол сургакчылап чоруп турган үемде көргеним, билгеним чугаалаайн.

Эрткен 1991 чылдың күзүнүде республиканың Улусчу чогаадылга бажыңының, хоорайның культура киллизинин ажылдакчылары-биле Новосибирск хоорайда тудугжу батальоннарда шериг хүлээлгезин эрттирип турар солдаттар-биле амыдыралчы ажык чугааны кылып, концерт программазын-даа бараалгаткаш келген бис. Ынчан 42641 дугаарлыг шериг кезээнин командири полковник Анатолий Петрович Клименко, политиктиг кезектің начальниги подполковник Сергей Владимирович Готшальк болгаш өскедаа рота, взвод командирлери-биле ажык чугаа кылып, чышты организастаан бис.

Ынчан Тывадан баргаан оолдар улут-ла хомудал чогу-биле шериг албаның эки эрттиргеш, чанарын, сагылгачурум үревезин аазап, бистин келгенивиске өөрүп четтиришкинин чылыг сестерин-даа чугаалааннар. Үүгле хоорайже дыштанып үнгеш, кээр шагындан озалдаар чамдык таварылгалардан ангыда, онза кандыг-даа хажыдыышкынзар чок болуп турган. Ынчалза-даа тыва оолдарның ажылдаар черлери берге, төлевири бичин дээн чижектиг хөөннер турган. Ол ышкаш улуг, биче командирлерниң каржы, тыва солдаттарга хамаарылгазы шала соок дээн хевирлиг хөөннерин чугаалап турдулар.

Бо чылдын январьда чаасканда чордум. Ынчан ол-ла клубка подполковник С. В. Готшальк-биле, Тывадан келген солдаттар-биле база катап ужураштым. Ынчан оолдарның чугаазы-биле алырга, бууран эвилелиристен, эвилелдешкен республикалардан келдирткен солдаттар республикаларынче дезин чангылай бергилээн, а бистерниң, тыва оолдарның, өскелер ынчан турда, маңаа улуска базындырып турган хереэвис чүл дээн хөөннерин чугаалаан. Бир эвес мен Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга азы келир үеде Президентиге ол дугайында чугаалавас болзумза, ол чылдың февраль 16-га чедир бо кезекке артар кижи ховарла боор дээн хөөннерин база илереткеннер чүве. Ол дугайында мен бодумнуң министримге, Президентиге чугаалап бээри-биле кирген мен. Ынчалза-даа ол чигзиничиг хөөннерден багай чүве болбааны, эки болганы өөрүнчүг чүве.

Бо айда хоорайның культура ажылдакчылары-биле база-ла ол даалганы күүседип чораан келдим. Бо удаада ийи кезек черге Тывадан болгаш өске-даа девискээрлерден келген солдаттар-биле ужуражып, ажык чугааны уламчылап, концертти-даа бараалгаттывыс. Бо удаада бистин ыраажыларывыс кыстар безин. Тывадан келген оолдарга төрээн тыва дылывыс кырынга (ону командирлер шагдан бээр күзел-биле өөпшөөреп келгениер чүве) чагыгсүмени берип, ында-мында хоорайларда шериг кезектериде шериг хүлээлгезин эрттирип турар дуңмаларының, төрөлдериниң эки-даа, багайдаа чагааларының утказын чугаалап берип, кайда-даа байдал берге дээрзин командирлер база мээн-биле бир демей чугаалап бээрге, дээштиг болуп, оолдарны угаанныг, кедилиг, амыдыралчы чугаалар кылырынче сорук киирип турду.

Чажырын канчаар, үүгле 2-ги взводтуң 3-кү отрядтан безин 14 тыва солдат оолдар дезин чангаш, ам-даа келбээн бооп турар. Олардан ангыда 2 тыва оол тоскомания дээш эмнеде күш-биле эмнедип чыдарлар. 3-кү отрядтың командири подполковник Иван Иванович Потрясов, командирниң оралакчызы майор Владимир Николаевич Медведь, рота командири капитан Евгений Николаевич Сандаков, оон оралакчызы капитан Владимир Юрьевич Васильев болгаш ында шериг-ниң прапорщиктери-биле ол взводтуң казармазынга ажык чугааны кылдывыс. Чыдып турар оолдар эмчиле, аныяк улустуң адын адаваайн. Олар лак деп бүдүмелди чыттап турган бооп турар. Командирлер-даа, ында кады эш-өөрүдаа оларны кадык болзуп, кадык чанзын деп күзеп турарлар. Эштери оолдарның чугаазындан алырга, олар моон баарда-ла, ындыг чаңчылга өөреин берген турган боор-дур.

А мэрт 22-ден апрель, май айларда турган кезээн капа туразы-биле каапкаш, бо хүннерге чедир (июнь 8-ке чедир) ээп келбээн оолдарның даңзызы бо: Бин-Хемден Вадим Нурсат, Аас Байкара, Мөңгүн-Тайгадан Күүлар Орлан, Чөөн-Хемчиктен Вячеслав Байынчак, Бай-Тайгадан Орлан Салчак, Шөлбэн Иогит, Эрзиден Дупчей Сайя, Кызыл хоорайдан Орлан Даргыт, Хаян Түмен, Каа-Хемден Эрес Монгуш, Тожудан Кол Чечен-оол, Барыын-Хемчиктен Александр Ламажык, Орлан Сарыглар, Өвүрден Мирон Хомушку. Олар бо чылдың март 22-ден бээр май 25-ке чедир шериг кезээдеп дезип чаныр келген.

Бир эвес бо оолдар херек адаанче кирбес, арткан хуусаззын чедир баскаш, чаныр кээр деп бодаар болза, бо чоокку хүннерде ада-иезин, чоок кижилерин ап алгаш, республиканың шериг комиссариадынга киргеш, а оон соонда Новосибирскиниң шуут бодунга, турар кезектериге четкен „турар ужурлуг. Оон башка даңгырак берген соонда солдат кижини чурум үрээни дээш кандыг-даа улуг, биче күрүнелериниң хоойлузу торгаар апаар. Ынчангаштың ам-даа (!) орайтаваанда шериг хүлээлгенер эрттирип турар кезектериңерже далажынар, оолдарым, дуңмаларым, чаңгыс чер-чурттугларым! Күш-ажылчы, эртем-билигге, чараш үүлге, амыдыралга ынак тыва чонуңар адын бужартадып баксыратпайн көрүңер.

Үстүнде бижээним дег, бараан-на чериге чирик дутлаарлар ышкаш, үүгле бодунуң борбак думчуун бодап чоруур барасканнарга дөмейлешпейн, оларның чалгаа, саттынымкы база чашпаа чоруун дезевейн, төрээн Тывавыстың келир өйде күш-ажылгыр, угаан-медереллиг, тура-соруктуг салгакчылары болурунарже кыйгырыышаан, кылган частырыынарны минип, ол хоорайынарга баргаш, мятпайн, өгенмейн, командирлериңерден ершээлден дялеп, хуусаанарны чедир тепкеш, келириңерни күзеп, даважырынарны курлавында командир солдат дялеп, база катап кыйгырып тур мен.

Мээн шериге турган үемде байдал база амыр турбаан. Билир мен, кижиниң күш-ажылгырынга, тура-соруктуунга, уран үүл, күш-культурага улуг хандыкшылдыг болганынга безин өске нациялар төлөөлекчилери хамаанчок, кижиниң чаңгыс чер-чурттуглары безин адаргай бээр үе турар боор чүве. А силер шак ындыг «морзук калчаныы билинмес» дээри ышкаш, бак сагыштыг адаарга-ктарны артынарга каапкаштын, боттарынарның бойдусчаяган, не төрээн чаңгай бүдүүзүн оттуруп, шимчеңгир, сагынгыр, кээргээчел болуп, төрүп, азырап каан ада-иеңнің, кижизидип, өөредип чораан башкыларынарның, чоок эш-өөрүңнериниң, таныштарынарның „арның кызыттайн, сагыш-сеткилин хомудатпайн, үстүнде кыйгырыгсүмемни дыннап көрүңер, эргим тыва оолдар.

Ынчангаш шаанда, 60 чылдарда, шеригге турган бижээним шүлүүмну силерге бараалгадып көрейн. Силерниң турар кезектериңерде кандыгдаа талантылыг оолдар барын бо чораан көрдүм. Чараш-тыр, эки-дир. Силер база долузу-биле эвес-даа бол, оларга дөмей боруунарны күзеп каайн.

МАНА

Ада-чурттуң тайбын ижни
камгалап
Аттанышкан солдатты
Айлар, чылдар, шактар
эртин шөйүзе,
Актыг, шынчы мана.
Шеригдиве үдеп турган
чугаалаан:
— Сеңээ мөңге шынчы мен,
Сени черле утпас мен дээн
сөзүүнү
Сактып кээр мен, сарыым.
Кызыгаарны хайлыг истер
борадып,
Баспазынга бүзүре.
Кыдыг черден оттуг чүрээн
солдатты
Байырлалдыг мана!
Төрээн чуртка эвлечелиг
улуумну
Төндүр берип халашкаш,
Чечек каастаан,
хүнеэректээн Тывамга
Чеде бээр мен, мана!

Новосибирскиниң тыва солдаттары чамдык журналистерге хомудалын база илереттилер. Чүге дизе оон-моон хоммеге дыннап алгаш, солуннар арнынга барымдаа чок үүлдер чүлчуруп бижиирге, ында хүлээлгезин эки эрттирип турар оолдарга харааданчыг дээрзин чугаалаадылар. Ийи-чаңгыс сөсүрек, билиргек, адыргак, багай чүве баштаарынга база ону үүлгедириңге сундулуг аныяктарны чок деп болбас деп бодалды оолдар чугаалаадылар. Шак мындыг ийи-чаңгыс кижилер дээш чүге-ле бүдүн хоорайда солдаттар буруулуг боор ужурлуг чүвел деп бодалды илереттилер. Ол черле шын.

Шын-меге нүгүл, хоп тарадыр, яызы-бүрү балдырлаар аргаларны хөйү-биле ажыглап, ажылдап, чурттап чоруурлар артышаан. Новосибирскиде чамдык ындыг кижилер өсилер, тывалар чүге бистин чуртвуста шериг хереэ эрттирип турар силер, силерниң черинер эвээш эвес!» деп эки-бак сестер-биле куду көрүп турда-даа, боттарының багай чүвеге тура чогун, тура-соруктуун көргүзүп, авантюризмге алыспайн турар тыва оолдар ол хоорайда бары өөрүнчүг чорду. Ынчангаш шак ындыг эштериңерге дөмей болуп, бар бүрүүнарны долузу-биле, эр өзүзу-биле биликгеш, ершээлден дилээриңерни база катап күзедим, тыва оолдар.

Батый КЕНЕШ.

Техниктиг салбырның командири чораан, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Чаарты организастаан

МАЛЧЫННАР ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

Бо хүннерде республиканың кадаа ажыл-агыында өскерлиишкиннер болуп, олар ажылдың чаа арга-хевириче кирип турар. Мөңгүн-Тайга районда «ССР Эвилелиниң 60 чылы» совхоз чоокта чаа «Малчын» аттыг коллективтиг ажыл-агый ыылыр эде тургустуунган. Ол хуралга совхозтуң специалистери, хойжулар боттарының саналоналын кирип, өткен мал кыштаглаашкынынга хамаарыштыр түннелдерни үндүрүп тура, чазаг, кыштаг хонаштарының турум байдалынга база кыргылдага, мал чеменрин белеткээринге хамаарыштыр улуг чугааны чоруткан. Совхозтуң хоочун малчыны Кан-оол Сааяевич Боорарган саналынга ындыг үүлдү айыткан.

— Бодум 30 чыл нүүрүн көрүп, хойжулап ажылдап келдим. Ындаа ийи бригада хуралынга чугаа кылып турдувус. Аная кол зоотехник Алексей Кулаевич Ховалыг олурушкан. Хойжуларның амыдыралы кончуг берге дээрзин үргүлчү чугаалажып турар-дыр бис. Мээн өөреникчи уругларым ынча дээр-дир: «Стол артында олурар кижинин, үш хүн ажылдаар шагын сен бир хүн ажылдап турардыр сен, ачай». Амгы үениң медереллиг уруглары моңу билип турар-дыр. Ол шын. Бис хүнде 18 шак ажылдап турар улус-тур бис. Кыжын, чайын мал төрүп турда, хураган ажаан турда кандыг ийик, изиг суксун чок, үүгле хой, мал аразында эленейнин тура хүннээр. Бедик шанналды ап турар башкылар, эмчилер, шахтерлар ажыл соксадышкыннары ыылып турар. Шактыг ажылдан турар хирезинде-ле. А бистер адыгуузун малды кажаалап алгаш, орар аргавыс чок. Продукциявысты дужавайн барып болур бис. Чок болза, акша-шалыныы өй-шаанда берип, малчыннарның социал амыдыралынче кичээнгейни угландырзын. Оон аңгыда малчыннар машинатехника дугайында чугааны катташ, аът, шарыны өөретсин. Шаанда колхоз турар үеде бистер чыллың-на 30-40 аът, шарыны өөредип турдувус. Суурнуң таваан салырда чудуктарны аътка эккеп турдувус. Ам үүге баксыран калган бис? Фермаларны тургузар, саанчыларны мөөнээр. Хой, өшкүнү саар херек.

Холуксаалыг мал чеминиң 1 тоннада өртээ 19 мүн акша-дыр. Ону канчаптарыл? Ынчанмайн канчаар, мал-маганы чемгерип өөредип алырга. Ону соксадыр-дыр. Бистин районга хойну үш ай ортандан төрүдери чугула. Ынчан херек. Бистин бригадага баят кошкар уксаазын өстүрер деп турар. Зоотехник кижиниң ролю бо ышкажыл, аваа-ла аалдар кезип чораан херээ чүл. Ол дээрге технолог-биле демей болгай. Мал эмчизи база чугула. Бир-онзагай чүве, экономист биле бухгалтер кижи ыяап турар. Ол кооперативтиг ажылын, акша-төгерини, чарыгдалын, продукциязын шын санаарынга киржир. Мал ындыг кончуг хөй эвес-тир. Ийи бригадага бир экономист биле бухгалтер сетчир. Ындыг кижилерни шилип апаар. Чамдык бухгалтерлер мал ажыл-агыйынга ажылдаар хөөн чок хевирлигдир. Ындыг чүве болза өске черден кадрларлан шилип аар бис. Ажылынга кызымак, шимчеңгир, туттуугур улус херек. Чирик дутлаар кижилер херек чок. Бир чугула үүл— кадарчы кижи биле специалистин аразында харылзаазы. Бот-харысалганы бедидер. Моон мурнунда ышкаш продукция бербес, ажылынга харысалга чок малчыннарны шуут үндүрер, чок болза, ол кижилер харысалгазын бедитсин. Кооперативке хойжуларны шилип алыр. Шилилге черде чугула.

Совхозтуң хоочун көлээ ажыл-агый специализи Дамба Улуг-Каракович Иргит:

— Хойжу кадрларже кичээнгейни угландырар. Келир үеде ындыг кадрлар белеткээринче сагыш салыр. Малчын кижи көлээ ажыл-агыйын билир, малын боду эмнээр, машина-техниканы-даа башкарып, септен билир, бухгалтер ажылын билир, оон аңгыда, ол кижи экономиканы эки билген турар ужурлуг. Ынчангаш хойжу бүрүзү продукциязының өртек-үнезин, карылгазын санап билген турар, өске кымнын-даа дузазы чокка дээрим ол. Келир үеник малчыннары көлээ ажыл-агыйның бүүг-ле адырларын шингээткен турар.

Совхозтуң хоочун, мурнакчы хойжузу Дүмей-оол Бады-Очурович Хомушку:

— Чаа арга-хевирже шилчин турары эки-дир. Кадрлар айтырынче болгаш малчыннарны, специалистерни ол ажылга хүлээп алырда, шилиир дээрингe катчыр мен. Ылангыя мээн бригадамга багай көргүзүүлүг малчынның хөрээ чок. Бригадалар, хойжу коданнар шупту бөлүглежип турар-дыр. Чер талазы-биле маргышкан хөрээ чок. Кымнар каяа хонуп турган болдур, ынчаар артар. Дөмей-ле бригаданың хойжулары болганда дээрим ол. Бистин турар черивис кадыр, берт. Чаңгыс ЗИЛ-дыг бис. Ам бир ЗИЛ-ден база бистин кооперативке быжыглап берилер. Оон кыварчаар материалын, дериг-херекселлерин боттарывыс тыптынып алыр бис. Чамдык кижилер боду байып алырынче кызып турар хевирлиг. Ындыг үүлдү болдурбас. Сөөлүнде ол улустуң уруг-дарыы ындыг алыксак-чиксек, хоптак кижилер ыылып өзүп кээр. Мөзүшынар талазынче база боданыр болза эки.

Мөңгүн-Тайга район чагыргазының даргазы түннел сөс алды:

— Хурал-даа чидиг, шынгыы шүүтүмчүлелдер, саналдар арбын болуп эртип тур. Эрткен чылгы хурал дег түннел чок барбас боор. Ам бистин мурнувуста сезонныг ажылдар эгелээн. Кыргылда. Ажыл чок хөй кижилерни боже мөөнээр. Кыска хуусаа иштинде доозар. Оон улаштыр кышкы мал чеминге белеткел ажылынче массалыы-биле кирер. Эрткен кыш биске улуг когаралды чедиргеи. Сарлык мал кончуг хораан. Төрүүр колаинардан каража улуг болду. Бо хүннерде суг, чамдык малчыннар сарлыының хорааны-биле, оон аңгыда, чазын төрүүр сарлыктары ара салып, өлүг бызаалар төрээни-биле саан-сава чок калган. Сиген белеткээр черни көрүп каан. Мурнунда чылдарда Улуг-Хем, Тес-Хем дээш, өскедаа районнарның девискээрлериндеи белеткеп турган бис. Ам ындыг чечек баштаан өшкү дег, ол-бо районнар аразынга халыыр чорукту соксадыр. Чаңгыс черден мал чеми белеткээр бис.

Лидия ИРГИТ.

СУГГАТЧЫЛАР

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң суггаттыг шөлдеринге ажылдаары-биле беш кижи составтыг звенону тургуска. Бо коллективти күш-ажылдың хоочуну Тангыт-Доржу Түлүш удуртуп турар. Олар амгы үеде Хүрээ-Шыгы, Коъш-Дыт деп черлерде сиген шөлдерин суггарып турар. Ол ынчаар суггаттыг шөлдерниң хемчээли 140 гектар. Оон бир гектарындан-на ажылчыннар 16 центнер сигенин кезип алырын шинтпирлээн.

Суггатчыларның ажылы кончуг эрте эгелээр. Оларның ажылында бир-кол үүе—черни чедиштир суггарары. Бо талазы-биле Орус-оол Монгуш, Николай Саая, Ховалыг Чкалов, Чылбак-оол Ховалыг дыка мергежий берген, ынчангаш олар кызымак ажылдап турарлар.

Дүвеизей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

ТОДА БОЛДУРАР

Кандыг-даа материалдарга, документилерге шынзыдып, ол ышкаш юридиктиг актыларга кижиниң өскен, төрээн черин шын бижиирде, ол чер-чурттун адын шыны-биле тодарадырын коойлу шынгыы негеп турар. Ону документ тургузуп турар органнар база негеп келген. Ындыг турбуже, амгы үеде бистин Тыва Республиканың чамдык черлеринде илерген-биле өскээр адап, өске черлерниң ады-биле кожуун, суму, колхоз, совхозу-даа ону эскербейн, өске девискээрниң адын алдаржыды ажылган чоруурун мен хуумда шын эвес деп бодаар мен. Маңаа хөй-даа эвес чаңгыс чижектен киирейн.

Ону мынчага бистиң журналистеривис, чогаалчыларывыс-даа херекке албайн турары база эдептиг. Ийе, кончуг эки билир бис. Тыва 1921 чылда национал күрүне болуп доктаай бергенде, Хемчик хем эринге Барыын кожуун тургустунуп, хөй муң чурттанчылыг, делгем олардевискээрлиг) улуг район болган. Оон бир улуг дээн сумузу болур Шекпээр деп черни көрээлиилер. Шекпээр, дээрге Хемчик хемниң ол чарыында, Алаш хемниң эринде делгем, мал одарлыг, тараалан, амгы үеде Сүт-Хөл районнуң болгаш Хакасияның кызыгаарында эң чараш, улуг даг ол-ла болгай. Бо үеде Шекпээр тайгазында Барыын-Хемчик районнуң чоңу-даа, малчыннары, тараажылары-даа чурттаваан келген. Ол девискээрлер шаанда, районнар чарылбайн турда Чөөн-Хемчик, амгы үеде Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр сумузунуң малчыннарының, тараажыларының чурту-ла болгай. Шекпээрниң Алаш-Аксы, Баян-Кол, Манчүрек, Оргу-Шөл болгаш оондаа өске делгем турлаглары Барыын-Хемчикке, Чөөн-Хемчикке-даа эвес, а Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр кадаа Советтиниң девискээринге хамааржыр ужурлуг. Оон канчаар Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр сумузу болу бергени билдинмес.

Шекпээр сумузу болуп турад девискээрни каксы көрээлиилер. Ийе, шын Барыын-Хемчик районнуң Көп-Кежиниң адаанда Узун-Тейде хөй чон чурттап турар улуг суурда бүгү-ле албан черлери бар. Чогум хөйү Хемчик кыдыында. Үттүг-Хая шынаазы Чер-Чарык, Каткылыг деп узун, делгем шөлдерлиг, хөй мал одарлыг, улуг Көк-Даг шөйүлгеш, Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакы хем-биле кызыгаарлашкан.

Хемчик хемни куду баткаш, чөөн кожуунуң кызыгаары Кара-Шанчыгта четкен. Мынчаа кээрге сумунуң, совхозтуң адын «Шекпээр» дээниниң ужуру билдинмес. Чоңу-даа, азыраан малы-даа шупту девискээри Сүт-Хөлдүн: Алдан-Маадыр көлээ Советиниге хамаарылгалыг. Амгы Шекпээр көлээ Совет Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак хоорай «Дөн-Терезин» совхоз-биле кызыгаарлажып турар.

Чурттуң улуг назылыг чону болза, улуг сумунуң адын устуку албан черлери өөренип көргеш, төрээн черивисти Каткылыг-Даг деп солуп берзе кандыгыл деп негеп турары черле чөптүг деп бодаар мен. Каткылыг-Даг шаандан тура алдарлыг чер. Чүге дээрге кыш, чай чок чонуңуң хөй баш малы долгандыр өзүп, тараа, сиген үнүштерлиг, чонуңуң төөгүден чурттап келген чери болгай. 71 харлыг мен. 9-10 харлыымда ачам өөнге чораан дыннааным, ол шагда аныяк-өскеннин Каткылыг-Даггa чүгулап ойнааш, каттыржып, ырлажып хөөрежиргe, Шекпээр тайгазының кырынга дыннаалып турар чүве деп ачамның чугаалаан органы шын боор. Шекпээр сынныг бедик кырында безин кыыттаглар бар. Алаш аржааны база ында. Чайын арга-арыыны малчыннар чайлаар чер-ле болгай.

Серин-оол САРЫГЛАР,
Барыын-Хемчик район.

Бөмбүрзектің судалы

БУХАРЕСТ. Румынияның президентизиниң парлалга албаны дыннадыг кылган. Ында айытканы ёзугаар алырга, Румынияның президентизи Ион Илиеску телефон дамчыштыр Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле болгаш Молдованың президентизи Мирча Снегур-биле чугаалашкан. Молдова Республикада сөөлгү үеде тургустуунуп келген дүшкүүрлүг байдалды чугаалажып көргеи. Россияның Президентизи Борис Ельцин болгаш Молдованың президентизи Мирча Снегур олар Молдованың девискээринде тулчуушкуннарны доп-дораан соксадыр дугайында айтышкыны бээрин дугурушкан.

Приднестровьеде кризисти тайбын шинтпирлээриниң айтырыгларын Молдованың, Украинаның, Россияның, Румынияның президентилери Истамбулга болур ужуражыышкынын үезинде чугаалажып көөр.

НЬЮ-ЙОРК. Молдова Республиканың президентизи Мирча Снегурнуң чоруткан бижиин Каттышкан Нациялар Организациязының штаб-квартиразында чарлап парлаан. КНО-нуң чингине секретарынга ол тускай бижик чоруткаш, Молдова Республикага удур Россия күш ажыглап, халдаашкын кылган деп, Россия Федерациязының удуртулгазын буруудаткан. Приднестровьеде төрүлдээге Россияның 14-кү армиязының дорт киржилгезин тодаргай факт кылдыр Снегур айыткан.

Бүрүн эгелиг болгаш хостуг күрүне болуп турар Молдованга болгаш моон мурнунда дүшкен Совет Эвилелиниңден ангыланган республиканы удуртукчуларынга удур Россияның амгы удуртулгазының талазындан кыжаныышкыннар дыннаалып турар деп, Мирча Снегур бижээн. «Россияның удуртукчулары өске республикаларның удуртукчуларынга чүгле кыжаныш турар эвес, харын үк республикаларның девискээринде турар шериглерин ажыглап эгелээн» деп, чагаада айыткан.

ВАШИНГТОН. Молдовага тайбынны катап тургузар сорулга-биле чоокку үеде ынаар КНО-нуң төлөөлекчилер бөлүүн чорудар дугайында шинтпирни Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретары Бутрос Гали хүлээп алган. Ол дугайында КНО-нуң чингине секретарының төлөөлекчизи болгаш Барыын чүк чурттарының дипломаттары журналистерге дыннаткан. КНО-нуң төлөөлерни Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретариадының харысаалгалыг ажылдакчызы Жильбертс Шинттлер (Бразилия) удуртур. Ол төлөөлекчилер чогум кандыг тодаргай сорулгаларны күүседирин база оларның составынга чеже кижиниң киржирин ам дээрезинде чарлаваан.

БЕЛГРАД. Сараевода мусульман болгаш серб общиналар аразында месилдежиишкиннер улам-на кадыг-дошкун болгаш хан төгүүшкүнүг болуп турар. Хоорай төвүнге, маршал Тито кудумчузуига кажан хөй кижилер чоруп турда, улуг часпышкын болган түннелинде, 14 кижи өлген, үүс хире кижи балыглаган.

Серб национал кижилерниң чепсектиг отрядтары хоорайны снаряд-биле боолаан деп, мусульман общиналарның удуртукчулары буруудаткан. Ынчалзажок Сербия общиназыныың төлөөлекчилери ол буруудадыышкынны кандыг-даа барымдаа чок деп буруу шапкан. Мусульман общиналарның талалакчылары хоорай төвүнге минаны чазылдыргаш, «Сербияның талалакчылары хоорайны снаряд-тар-биле боолаан» деп мегелээнин Белградтың радиоэу болгаш телевидениези бадыткаан.

Сербия общиналарының болгаш мусульманнарының аразында хан төгүүшкүнүут тулчуушкуннарны эгелээрини ылдаганы кылдыр бир ай бурунгаар хоорайга база бир ындыг минаны чазылдырган турган. Сараево хоорайның төвүн боолаваан дугайында Сербияның чепсектиг отрядтарының командылалы тускай медеглээн.

ПАРИЖ. Моон мурнунда дүшкен ССРЭ-ниң составынга кирип турган республикаларның төлээр өрезиниң хуусаазын 1992 чылдың сентябрь 30-га чедир узадыр дугайында шинтпирни чээли берген 18 чурттарының төлөөлекчилери хүлээп алган. Ол чурттарны «Париж клувунун» кежигүннери деп адап турар.

Францияның казначействозунуң директору Жан-Клод Тришэ 18 чурттарының төлөөлекчилериниң хуралын даргалаан. ССРЭ-ниң составынга кирип турган чурттарның бээр ерези улам-на өзүп турарыбыле холбаштыр сеткил дуврээшкинин илергейлээн.

ВАШИНГТОН. НАТО-нуң Европа бөлүүнүн төлөөлекчилериниң конференциязы болуп эрткен. АКШ-тың президентизиниң национал айыл чок чорук талазы-биле дуалакчызы Брент Скоукрофт анаа чүве чугаалаан болгаш «шеглээри», «соок дайын», «удур туржуушкун» деп билиишкиннер ам уттундуруп бар чыдар деп медеглээн.

КАИР. Американың Каттышкан Штаттары-биле, а ол ышкаш Великобритания болгаш Франция-биле Ливияның харылзааларын чогумчалыг экижидери эргежок чугула деп, Ливияның дипломаттыг төлөөлекчизи И. М. Бишари медеглээн. Ол чурттар Ливияга хамаарыштыр чаагай сеткилдиг болза, олар бистиң чуртувус-биле харылзааларын экижидер ужурлуг деп, дипломат чугаалаан. Терроризмни Ливия шынгыы буруу шапкан болгаш өлүрүкчү кандыг-даа организацияны детквейн турарын Бишари бадыткаан.

НЬЮ-ЙОРК. Даг Карабахта байлал дугайында Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралынга КНО-нуң чингине секретары Бутрос Гали илеткел кылган. Аймыл чок чорук Чөвүлелиниң төлөөлекчилери чоокта чаа Даг Карабахка барып чораан болгаш бодунуң өөлчээнде КНО-нуң чингине секретарынга ында байлал дугайында илеткээн турган.

Даг Карабахка хамаарыштыр амдыызында тодаргай базымнарны кылбас болгаш Азербайджанның база Армениянның аразында ол девискээрде байдалдың моон соңгаар кандыг болурун маңаар деп, Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралынга шинтпирлээн.

БУХАРЕСТ. Румынияның даштыкы херектер министри Адриан Нэстасе НАТО-нуң кежигүннери күрүнелериниң Бухарестиде турар элчиниерин бодунга эрткен вторник хүнүнде чалаан болгаш Молдова Республиканың чөөн талакы кезээнде болуушкуннарга хамаарыштыр румын чазактың туружун тайылбырлаан.

ПАРИЖ. «Европа-1» радиостанциядың болгаш «Капиталь» деп экономиктиг журналдың чагыын ёзугаар ИФОП социалистиг институт Михаил Горбачевтуң болгаш өскелериниң-даа дугайында хөй-нинтиниң санал-оналын дыннаарын организастаан, социологтуг шинчилеллерни чоруткан. Михаил Горбачев — XX үүс чылда экономиканы хөгжүдериге эң-не чугула рольду ойнаан кижи деп, ындыг түннелди институт кылган.

XX үүс чылда делегей экономиказын хөгжүдериге улуг рольду ойнаан күрүне болгаш хөй-нинти ажылдакчыларын, экономистерни, бүдүрүлге эзлерин, хөрөнгитен бөлүктериниң төлөөлекчилерин— 100 кижини даңзыга киирип, оларга хамаарыштыр хөй-нинтиниң санал-оналын дыннаан. Санал-оналдар алымышкынга хиришкеннерин 51 хуузу XX үүс чылда делегей экономиказын хөгжүдериге М. Горбачев эң-не чугула рольду ойнаан деп санап көргеи. Телефон чогаатказаш, шылгарадгай конструктор Томас Эдисониуң алган хуузу 43 — Горбачевка өскээн.

(РосИТА — СЧТА).

Спорт

УЖУРАШКЫЖЕ

Июнь 12-16 хүннеринде Убса-Нур аймактың төвү Улангом хоорайга аймактың хереглекчилер эвилелиниң даргазы Батсайхан база спорт комитединиң даргазы Шарав Моолдуң спортчу шимчээшкининиң 70 чыл болган оюнга турааскаатка байырлалыга киржири-биле чаладга бижик ёзугаар Кызыл хоорайдан аныяктарның база спорттуң хоочунарының хол бем-бүүнге, баскетболга база чиик атлетикага шилидек командалары аалдап чораан келгеннер.

Бистиң амгы берге, дүвүренчиг үевисте бүгү-ле чүвениң өртек-үнезинин өскени кижи бүрүзүнге билдингир. Ынчангаш хамыктың мүрнуулда кол айтырыг чүл дээрге, Улангом четкеш, дедир келир чарыгдалдарны кым төлөөрил азы өске сестер-биле куда-лаарга, спонсор кым болуруп.

Бо чугула өзек айтырыгны үзе шинтпирлээриниге Тываның волейбол федерациязының база Тыва төпкооптун даргазы Х. Д. Монгуштун улуг ачы-дуза сагыш-салыышкының демдеглевес арга чок. Ол Тыва төпкооптун улепур комбинадының директору Л. Н. Шиповалова-биле дугуржуп сүмелешкеш, чоруун автобусту, чиир аъш-чемин база спортчу кедер хеп-биле дерип хандырган, үдеп чоруп тура, чагыг-сөзүн сөглеп каарга, сагыпка безин өөрүнчүг чорду. Үүгле күрүне кызыгаарын эрткени дээш бешки 3200 акша болганы демдеглеп каарга, чеже хире чарыгдал болганын кижи дораан эскерип каар. А шупту 16 кижи болгай. Черле ынчаш үүгле волейбол эвес, өскедаа федерацияларның удуртурбаштаар даргаларынга, спорткa бердинген, „акшаланды-рымышкын айтырыгларын шинтпирлеп билир, шыдалдыг кижилерни шилип алыры күзенчиг.

Улангомга чеде бээривиске, аймактың хереглекчилер эвилелиниң оралакчы даргазы Намгерел база «Золус» туристчи клубтуң директору Ядмаага баштаткан делегация ут-куп ап база Тываже чоруп, байырлашкыже чедир үргүлүү бистерниң-биле кады чугаалажып, сонуургадып келдилер. Ол байырлалга киржири-биле өске аймактардан база Улан-Батордан Баянмөнхүгө баштаткан 5 меге база келген болду, Маргылдааның бирги хүнү: Улангомнуң база Кызылдың аныяк оолдарының баскетболга эш хууда ужурашжылгазы. Сан 74:80 боор, бистиң оолдар тииледи. Хол бөмбүүнүн маргылдаазынга 5 эр командалар киришкеннер. Оюннар олимпий система ёзугаар болган. Кажан дөрт команда артканда судья коллегиязының шинтпирин ёзугаар Кызылдан келген 2 команда бот-боттары-биле ойнаар ужурга таварышкан. Бистер аалчылар болганывыста жеребьевка тыртар деп-даа маргышпадывыс. Аныяк оолдарының шилидек командазы 2:0 санга тиилелгени чедип алгаш бирги чер дээш ойнаар эргелиг болган. Түннел оюнга Улангомнуң аныяктарының командазы ойнаан. Орта 2:0 сан-биле бистин аныяктар командазы тииледи. Эки техниктиг оюнну команданың капитаны автоорук техникумда тренер-башкы Вячеслав Дажы база Валерий Дажыма, эки камгалакчы атты Көк-Тей школазында күш-культура башкызы Виктор Оидар, эки халдакчының шаннаалым Красноярскиниң Кызылда агроуниверситетиниң филиалының күш-культура башкызы Сергей Доржу олар көргүскеннер. Хоочун спорт-чулар маргылдаага 3-кү шаннаалдыг черге төлептир болганнар. Команданың капитаны Николай Кувезин тиилеге дээш эвээш эвес үлүг-хуузун киргенин демдеглевес арга чок.

Чиик атлетиканың 3000 метр дистанциязынга чадаг чарышка Кызыл районда культура киллизинин чолаачызы Юрий Монгуш Улан-Батордан келген шыырак дээн спортчуларны ажыл, 2-ги черни төлептин-биле чаалап алган. 100 метрге чарышка Кызылдың башкы институтунуң студентизи Чечек Дамба 2-ги, Сергей Доржу 3-кү черлерни эзлээннер.

Национал хүрешке бирги черни Улан-Батордан келген аныяк меге Кумбаяр алган. Ийигизин биске эки билдингир Түлгаанын кады төрээн дунмазы чаалап алды. Кумбаяр үшкү салыгда болуунуң тренери Баянмөнхү октаан.

Культурлуг программа база эки тургустуган, музей база хүрээге барып сонуурган, солун ыры-хөгжүмнер, аныяктарның кежээзин организастап эрттирген. Бистер үүгле маргылдаалар эвес, кады ажылдажылганын керээлерин база чарыг четтиккен бис. Түннел хуралывыска эш-өөрүнүн санал-оналын дыннап, түннел эки болганын өөрүшкү-биле дыннадывыс.

Николай ООРЖАК,
Хоочун спортчу.

ХӨРЛЭЭЛЕТПЭЭН

Май төнчүзүнде Балгазынның хадыларыг аргазынга болган ерт республикада кижи болганыг бодандырар ужуруг. Арга-арытта от-кес-биле оваарымча чок чоруктун ужуу ыыдыг айыылыг болдуг. Ол ерт кыва бээр, харыысалгалыг кижилерниң аная кандыг хамаарылгалыг болганын ноон адаанда үүлдеп номчуп болур.

Балгазын аргазынга май 24-те ерт болу бээрге, 10 дугаар ерт-камгалал отрядынын начальниги А. П. Петров ол дугайында ИХМ-ниң ертке удур айыыл-камгалал албанынче, Эвзин, Тес-Хемниң ерт-камгалал отрядтарынче дыннаткаш, болу ерт болган черже чорупкан. Вайаалды ол тодаратканда, ургуларны дүрген өскээр көжүрер деп шинтпирлээш, чүге дээрге ерт Сой суурда ургуларның өкпе аарыгларынын диспансеринге чедир ыыт кээп болур турган.

Айыл дугайында дыннадыгны алгаш, ертке удур айыыл-камгалал албанының начальниги М. И. Калугин шеригжиткен ерт кезектерини болгаш ерт албанының ажылдакчыларын Балгазынче чоруткан. Аная ерт өжүрер 9 автомашина ажылдаан. Оттуг хөрлээлетпес дээш болдунар чүүлдерни кылып турган. Ол алган чер калбак болгаш оны суг-биле шуптузуп хөме алыры кончуг берге болган. Оон кадында улуг ыяштарны аразынга машиналар тургузуп алыры, ол аразынга халып ажылдаары дыка шаптыктыг, от үүнче хат база халып турар. Даниы атсы от-биле демисешкеш, күш четпейн барганнар. Ынчан ерт адбанының удуртулгазы Балгазынның ыяш ажыл-агый черинге дузалаштырып алыр дээш кээрге, оон ажылдакчылары айтыышкын маная олурган, а техниказы белен эвес, кыраа чүүл куттунмаан болган. 10 дугаар ерт-камгалал отрядының инспектору Астраханцев оны көргеш, кайыын-на ийик, бензовоз тыпкаш, бульдозерлерге кудуп алгаш чорупкан.

70 ажыг кижи ертту өжүрүшкен, улуг күженнишкинерниң түнелинде оны май 25-те 13 шак 45 минута турда өжүрген, артканын май 26-да бүрүү-биле өжүрген.

ИХМ-ниң ерт-камгалал албанының (ПАСС), бир, ийи дугаар шеригжиткен ерт кезектериниң, 5, 10, 11 ерт-камгалал отрядтарының кызымак ажылы-биле 500 га черде ерт кыска хуусаада өжүртүнген болгаш Сой суурже, ургуларг санаторийинче эртин шыдаваан.

Айыылыг ерт өжүреринге белик мергежиллиг болганнарның аттарын адаары күзенчиг ол дээрге П. Омельянейко, В. Койовалов, А. Монгуш, А. Нугис, С. Мохов, А. Лопсан, А. Леушин, Э. Ондар, М. Тоюндуп, А. Рожков, А. Богачев олардыр.

Галина ОНДАР.
Ерт-камгалал албанының инспектору.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ ТОРГААН

1992 чылдың апрель 24-те Улуг-Чыргакайның Шин-Хонашка көжүүнүн харылзаа белдирилиг чолаачызы Хүлер Доржуевич Куулар кымнында чөпшээрели чокка каракуш оюну кеде, аная чорааш, бойдус камгалал органнарының ажылдакчыларынга туттурган.

Аная чорааш Х. Д. Куулардың биледи, кара-куш ажаар болгаш ерт айыылы улуг уеде арга-зым кирер дугайында ыяш ажыл-агый черинден чөпшээрели-даа чок болган. Ол «ачылдан» ачылап алган боозун хавырган болгаш 342 рубльге торгааш, төлеттирген.

База-ла бо чылдың майның 26-дан 27-же дүнезинде Мөнгүн-Тайга райозунун чолаачызы Мерген Николаевич Чарынчык 250 кадыргыны досаарга дузал алгаш, Кызылче бар чорааш рейд-хыналда киржиччилериге туттурган. Оны база-ла 342 рубльге торгаан.

Чадаана хемнин бажыңдан Чеян-Хемчик районунун үлетпүр комбинатының ыяш белеткекчилери 43 санныг шиви ыяшты эн экилел турган, кандыг-даа чөпшээрел чокка кезип алганы илереттинген. Ынчангаш район комбинатын бойдуска эгиттинмес когарадыы чедиргени дээш 75400 рубльге, а ыяш кезерин баштаан мастер Б. О. Селиптейн 342 рубльге торгаан.

Үстүнде үүлдерниң дугайын Чеян-Хемчик көжүүнүн бойдус камгалаар талазы-биле комитетинин инспектору Анашоол Бадыргы «Ленинчи орук» солунга бижээн.

Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырлар министри Д. Х.

Ооржакка Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының АЖЫК ЧАГААЗЫ

ТОЖУНУ КАМГАЛААР!

Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларын Силерниң удуртуп турарынар албан черинче моон мурнунда-да тургустунуп турган, амыдыралчы ортежок чүгүде болган сонгаарладып болбас, шинтпирдээр ужуруг айыыры ажык чагаа бижиннирине адаалапты. Айтыры Сыстыг-Хемниң бажында алдын-тывыш ажылдыг ажыл-агыйларның ол хемниң суунга, чер хөрзүнүнге, черле ынчан бүгү бойдус байлаанга эгиттинмес чидириглерни чедирип турарының дугайында боон турар.

Оон дугайында республика солуннарынга, радио, телевидениге шүгүмчүлелдиг материалдарны көйу-биле чырыдып келди. Ынчалза-даа ол ажылдарны чорудуп турар бүдүүлгелер оон кандыг-даа түнел үнүрбээн болган боттарының хоозурадыкчы ажылын үргүлчүлеп шаан турар. Бодаарыже, олар бо чылын база суг арыглаар дериг-хереклерни кылбайн, белеким харан, бойдусту сандарадып турарлар-дыр.

Сыстыг-Хем эн үнелиг балыктар, ан-мен талазы-биле, бойдузунун катаптаттынмас чаражы-биле Тывада эн-не байлак черлериниң бирээзи турду. Амгы үеде хемниң суунун хирлериниң доворак-доозунналганынан, ыыда балык колдуу чок болган, ан-мен оон дезин чорup турар. Хемниң суу ижериниге шуут ажыглаттынмас апарган. Ыыда турар ажыл-агыйларның турлагларынче кайыын келгенинин үжүү билдинмес кижилер ан-менни хайыра чокка узуткан турар. Ыыда бойдус камгалалының болгаш ашыыр-ыывыш талазы-биле хайгааракчыларының үргүлчүлелдиг хыналда тогунган, эн ыланғыя күскү, кышкы үеларде, ашаашкын тергиндеп турар. Ол хыдыкчы «ачылар» боттарының тыныжын

Сыстыг-Хем өлүк-тывыш четтирине кажан-даа дужаап көрбээшиер.

Республиканың болгаш районнуң экология болгаш бойдус камгалалының албан черлери үстүнде ады киргеп ажыл-агыйларны узуп, дүнүгүт аншаа торгап, туваа-даа, олар оон чогуур түнел үнүдүрбейн, харын-даа «Тыва-алдын» катыжыышкынының кол геологу А. М. Ковалёв дээрзин бойдус камгалалы дээрге, ол хоозун чүлчуруушкын дээр шинчилиг тайылбырны солунга берген болгай. Ынчангаш байдалдың бо хире бергелеп, ханылап келгенин барымдаалаш, Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозу Сыстыг-Хем бажында алдын-тывыш ажылдарын, аная бойдус камгалалының талазы-биле хемчегларни кылгаш, ажыглалга киргиже чедир хаар дугайында шинтпирни хүлээп алырын негеп тур бис. Бистин чуртта, делегейниң кайы-даа булуңнарында, бистин мында ышкаш, бойдусту бо хиро кам-ханыра чокка үргедээр чорук чок.

Кижи хамаанчок, черлик ан безин болдунуң өскен-төрээн черинге ынак, оны өө көрүп, хумагаланып чорup болгай. Бистин байлак, чаагай хемнивис ат болду! Шаанда ак хаанның алдын-тывышчылары безин мындыг коргунчуг, хоозурадыкчы үүлгелиг кылбайн турган деп, улуг назылыглар бадыткан турар.

Угаан-медерелдиг кижи бүрүзү бодунуң не-черинин бөгүнгү, келир үеэн дээш сагыш салып, чүрээ аарып чоруур. Ынчангаш бистин бо хомудал долган чагаа-негелдевистин адаанга бүгү Тывының ажылышчилери адын салып, деткинр боор деп идеген артывыс.

Тожу районнуң Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының шитп хуралынан.
1992 чылдың июнь 12.

Ол үүгле ажык-чарлыг чоруктун ужур сүрген хөлзөөзүнү-даа эвес. Амыдыралдың өртек-үнези белээн тудум, кижи бүрүзү болун долгандыр турар бойдузунче кичээнгейин хынамчалыг угландырар апарган. Ынчангаш-ла боор, Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчылары боттарының байлак хемниң амы-тынын, салымын амдыызында, орайтавзанда камгалап алыр дээш сөөлүү каш чылдарның түүнде шыгыы туржун келгеннер. Июль 12-ле суурнуң чурттакчыларының чыыжынга Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозунга кирген ажык чагаазы оларның талазындан база бир шинтпирлиг негелде болур. Олар ажык чагаының чыысын четтиклейн манап турарлар.

Шаанда Сарыг-Чазы, Чашпы ынчалдыр көжүп чорааш ивижилериниң амыдыралының кол оргазы — Сыстыг-Хемниң эгээртинмес балык-байлаа, ан-мени, кат-чимизи оларны камгалаары чораан. Чүс-чүс чылдарның иштинде олар маная салгалдан салгалче, байлак черинин каасчаражын алган ырлан, тоолчургу чугааларга ыдып чораанар. XX векти эгезинде Сыстыг-Хем бажында баштайгы орус алдын-тывышчыларның ажылдары тыптыылап келген. Ол чоок-кавының ивижи тываалары олар-биле чоокшулажып, ок-чемзекти, дериг-хереклерни, аъш-чемни орнажып эгелээннер. Ол чернин ивижилериниң аразында орус дылды шору билир кижилер хөй апарган. Оларның чамдыктары безин чоокка чедир чурттап чордулар.

Бистин өгбелеривис боттарының биче төрээн чуртунга кедергей камныг чораннар. Шагда кижи бүрүзү тайгасынга өрт болган деп чүве безин дыңналбас. Хемнериң суун мынчалдыр довурадыр туржук, оны мал-биле сүстүрүп кежерде безин өрөөл салып, чалбарын чыткаш, кежер турган болгай.

Чоокка чедир садыг бүрүзүнге аъш-чем аймаа чүзүн бүрү бар турда, черивистин байлаан чогуур кичээнгейге албайн-даа турганывыс чадавас. Ам херек шуут өскерилген болгай. Бирак-узак, тайгасынын черлерини чурттакчылары аъш-чем сурап, өө көрнүр чүвезин — бойдустуй боду бүткен байлаа апарган.

Ынчангаш бойдус камгалалы — амгы салгалдың амыдыралының база бир негелдези апарган.

Сыстыг-Хемниң бөгүнгү байдалы, оон келир үеэн бисти дүүредип турар. Бо хүннерде ол хемниң суу эге бажындан Бии-Хемге кирген ажысынга чедир довуракталып, доозуннаган. Хемниң ыдыында безин сай-даштар көзүлбес. Сыстыг-Хемде балык шуут читкен, үүгле оон арыг суглуг-адырларында Шет-Хемде, Чашпыда, Айнаада өөрөө балык бар. Бир эвес байлаа бо хөөрөө артар болза, бо хемниң балыы шуут узуткаттынар. Сыстыг-Хемниң чоогунда аннар турлаа өөзүреп калган. Хемниң суу хирлекгининдеп ан-мен оон дезин чорup турар.

Амгы үеде аддын-тывын ажыдыг артельдериң турлаглары, шагдан бөөр янзыбүү черлик аннарның ынап эртер сураглыг көкпаларын-да туттунган. Аная күзүн, кыжын келген товаанчы, чажыт «ачылар» ол хире белен, арбын кежикти, бажын ажыр кедергей камныг чораннар. Шагда кижи бүрүзү тайгасынга өрт болган деп үүге безин дыңналбас. Хемнериң суун мынчалдыр довурадыр туржук, оны мал-биле сүстүрүп кежерде безин өрөөл салып, чалбарын чыткаш, кежер турган болгай.

Чоокка чедир садыг бүрүзүнге аъш-чем аймаа чүзүн бүрү бар турда, черивистин байлаан чогуур кичээнгейге албайн-даа турганывыс чадавас. Ам херек шуут өскерилген болгай. Бирак-узак, тайгасынын черлерини чурттакчылары аъш-чем сурап, өө көрнүр чүвезин — бойдустуй боду бүткен байлаа апарган.

Ынчангаш бойдус камгалалы — амгы салгалдың амыдыралының база бир негелдези апарган.

Сыстыг-Хемниң бөгүнгү байдалы, оон келир үеэн бисти дүүредип турар. Бо хүннерде ол хемниң суу эге бажындан Бии-Хемге кирген ажысынга чедир довуракталып, доозуннаган. Хемниң ыдыында безин сай-даштар көзүлбес. Сыстыг-Хемде балык шуут читкен, үүгле оон арыг суглуг-адырларында Шет-Хемде, Чашпыда, Айнаада өөрөө балык бар. Бир эвес байлаа бо хөөрөө артар болза, бо хемниң балыы шуут узуткаттынар. Сыстыг-Хемниң чоогунда аннар турлаа өөзүреп калган. Хемниң суу хирлекгининдеп ан-мен оон дезин чорup турар.

Амгы үеде, кажан корум-чурум, өзүлал-чанчылдар саварап, кижилер кара туразында апарганда, үүгле кижилерни эвес, харын база дериг амытаннарны, аргаыыштын болгаш оът-сигенинде-даа камгалал-хайгааралы копкааган болгай. Төөгүнүн турасказалдары безин узуткаттының болур апарган. Ынчангаш мөөн сүмелээрим болза: үүгле Чадаананың эвес, еске-даа черлеривистин онзагай булунарын, чараш чазагай черлерни, арга-ыыштарын хайгааралга алгаш, дамылаш, оларны ылгелдин-биле камгалаар болза эки.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Кайда деп?

ажык оруунун кыдыында деп-лии чоон болгаш узун ийи ыяш—терек база дыт бедин үне берген турар. Кулун-Дүжер ховужугунче дорт угланган орутта Алдыы-Чодураалыг-Кежиг, Саарыг-Кежиг, Хаван-Чуртунун-Кежин дээш-ле баар.

Ындыг-даа болза мөөн бир онзалап бижиксээн үүлүм Чадаана хемнин эринде турар эн улуг ыяштарның дугайы үүе, Алдыы-Чодураалыг-Кежиг биле Ак-Судак-Кежиниин чоонун улуг-ла талаларында ол ышкаан хөй чылла үнген, улуг назылыг ыяштар хөй. Оларның бирээзи —дыка узун өскен теректи чоон деп үүвезин канчаар силер. Ону ол чер чуртту хоочун чон шаг-шаандан бөөр эскерин, хумагалап, камгалап келгени-даа таварылга эвес. Бойдустуй онзагай демдектери оларга үнелиг. А мөөн ол улуг назылыг ыяштарны мөөн ачам Очур-оол Талбаевич Монгуш айтып берген үүе.

Ол теректи көөрге, шынаала, улуг чаагай деп үүвезин үү дээр! Үш-дөрт кижи долгандыр турупкаш, холларын тутчурга, арай-ла деп четчир. Ол хире чоон-дур! Бир эвес тускай эртемниглер бо ыяштарны барып шинчилеп көөр, каш чылда үнүп турарын илередир үүе болза, дыка-ла солун болур ийик.

Ол-ла ыяштар ышкаш ховар дээн аажок узун болгаш чоон дыт «Искра» совхозтун төөгү Бажын-Алаак суурнуң чиге дужунда Ак-Судак-Кежигнин чоогунда база үнүп турар. Бир эвес номчукчу, бүзүревес болзунарза, боттарынар кээн караанар-биле көрзүнерзе, ылап-ла бүзүрей бөөр силер.

Бо ховар дээн улуг ыяштар дугайын бижий бергенимнин бир чылдагааны болза, төрээн черлеривистин ховар дээн бойдус бүдүштерин камгалаарының чугулазы болган.

Чадаана хоорай.

Болган таварылга

ЭЛДЕПТИГ УЛУГ ЫЯШТАР

Дээр-биле өөнеш, ак-көк хемнериң чурту — Тыва, шынап-ла, бистин онзагай-чараш бойдус чурумалдыг оранывыс болгай. Бедик тайга-сыныарны болгаш улуг-биче хемнериндаа, калбак, делгем шынаалар-лыг оргулааштарны болгаш талыйын чоруткан ховуларны-даа оон көрүп, чурттап чоруур бис.

Ынчалза-даа кончуг чараш черлерниң үнгеп үүштери, арга-ыыштары болгаш лагдаштарын-даа топтап көөрге, бир-ле онзагай аян-шинчилиг болгулаар. Төрээн черинин бойдузунга ынак, оны үргүлүү хайгааран чоруур кижилер оны-эскерип көрүп турар дүүе хөөредиг эвес.

Чадаана хем дээрге Тываның эн чараш, байлактыг хемериниң бирээзи. Оон адаа болгаш үстүү кезектеринде тайга-сыныарының чамдык черлериниң аттары безин онзагай; Ылык, Баржа, Кошкарлыг болгаш Кызыл-Тайга дээш, оон-даа өске. Чангыс Алар-Төш сыны безин кайгамчыктыг көрүштүг чер.

Төрээн хеминиң үнүп бир кылдыр чорбаан-на черим чок болгаш оон дугайын бижиксей бердим.

Чадаана хемнин үнүнде ынай-бөөр эртер кежиглер-ле хөй: Терен-Кежиг, Чодураалыг-Кежиг, Саарыг-Кежиг, Хаван-Чуртунун-Кежин дээш-ле баар.

Ындыг-даа болза мөөн бир онзалап бижиксээн үүлүм Чадаана хемнин эринде турар эн улуг ыяштарның дугайы үүе, Алдыы-Чодураалыг-Кежиг биле Ак-Судак-Кежиниин чоонун улуг-ла

АДЫГ САРТЫЫ

Кидин түлүк сиген кезер үеде Аныяк-Хөндергейнин Өргелиг деп черге ынчангы Хөндергейге турган «Кызыл Тараачын» колхозунун идек кадарчыны Лопсан Куулар (школазы Хынаар) болдунуң оолдарын, күдээлерин эдертип алгаш, кадарган колхоз идектеринге сиген белеткээ дээш, дериг-хереклерни бугазынга чүдүргеш, хемни куду бир дем-биле чорупканнар. Дөлга өргеп бичин уруглары болгаш кадайлаа залдын (өгнүн) аар-саар ажылын кылыр дээш шырбайып, ажылдап-ла турганнар: алгы идээлеп, аарны кургадып, өреме, чөкпек хайындырып, аалдын баштыны кыргай-авай сигенчилерге арага тип, чыланча суу солун турган, куду алзы көрүптерге, демги чоруткан сигенчилери кызыл-чайт эъг чүдүрүп алган аалче-углуг чоктап орар мындыг болган.

Аалдын баштыны ак баштыг кыоган-ава оларны көрүп тура, «Кончуг коңулчак ашак бугазын өлүрүп алганы ол-дур уруглар, көрүнер даан» деп алгырган. Оларны көөр дээш аалдын улуг-биче кижилери дашкаар үнүп келген, оларының карактары кел чыдар кызыл өнүүг чүүкте. Улаваанда олар аал коданынга чоокшулап кээрге, ам-на чүвенин ужуру билдине берген. Сигенчилер хөпээн сөөртүр дээн бугазын өлүрбээн, а бугада сыын эъдин чүдүргеш, артканын 3-4 аъттыг кижилер артынып-дергилеп алган болганнар. Ол хүн сигенпээр дээш бичин оолдар Колхоз, Хунай, Элеспен сигенчилер эдерип, балыктап чорааш, хем кыдыында ушкан ыяш дазылынга белдирлип калган сыынга таваржы бирип-тирлер, ук сыынны чазый адыг өлүргеш, үүгле холуг хоора соп алгаш барган болган. Ол дугайын ачазынга кээп чугаалаанар.

Тайга өөзүнүн сартыынга таварышкан сигенчилер ол хүн сиген-даа кеспээн, сыын эъдин дойлап хүнээвнер-дир. Амыдыралга кандыг-даа таварылга турар деп үүе ол-дур ийин.

Чымба ДОРЖУ.

ШЫГААР БЕТИНДЕ БОДАН

Чаванындан бүдүш ыыдыг, чаларап кээр
Чаа төрээн дүнгүш элик караа чырып,
Эргим төлүн чылган, чыттап четтикпээнде,
Эзим иштин чаңгыландыр боо өткен:
Элик шурааш, кээп ушкан, туруп чадаан,
Эмиген сүт саамчааштын төктүп чыткан,
Эзириги ужа-тура илдиртип кээп,
Эмиглерин харамдыгып сора берген.
Шыгаан карак имиренээш, хараал кирбээн,
Шыдаан холлар сиринейнип, оожукпаан,
Азарганчы бичиг чаштын салымы бе,
Аткан огу частыңгаштын хилис барган.
Төтчеглекчи караа ажам, кээргел чок,
Дөгерезин кыра боолап адыксаа кээр.
Бойдуста-даа кижинин дег дурумнер бар,
Бодаанмаза амыдырал үстүп болур.

Валерий ШАРАВИН.

Бүгү - россия чергелиг маргылдаа

АНЫЯК АДЫГЖЫЛАР

Сөөлгү чылдарда делегей болгаш Россия чергелиг маргылдаалар Тываның төөгү — Кызыл хоорайга улаа-дараа эртип турар апарган. Моон алгаш көөрге, бистин черивис улуг ат-алдарлыг апар чыдар. Бистер аная чоргаарланмаг аргавыс чок. Оон бир чижээ: чоокта чаа болуп эртиен делегей чергелиг симпозиум болгай.

Бо хүннерде 1974 чылда төрүттүнген уруглар болгаш оолдарның ча адар талазы-биле Россия чергелиг маргылдаазы «Хүреш» стадионунга болуп эрткен, Аная киржиринбиле 12 команда чаңгыны киргеп турган, херек кырында үүгле алды команда киришкен. Чыдлагааны чаңгыс. Бүгү-ле чүве рынокче киргеп болганда, акша-төгерик кайда-даа чедишпестээн.

Бо удаада алды командадан 48 кижи киришкен. Оларның аразында спорт мастеринге кандидаттар, бирги разрядчылар хөй болган. Баштайгы ийи хүнде уруглар 30, 50, 60, 70 метрлерге, оолдар 30, 50, 70, 90 метрлерге боттарының часпас адарын көргүскеннер. Оларның ийизинин кайызы тиилээн болдур ол дараазында маргылдааны уламчылаар эргелиг болуп турган. Үшкү хүнде 24 кижи арткан.

Сөөлгү хүнде маргылдаа чидиг байдалга эрткен. Баштай команда аайы-биле маргышканнар. Уруглардың үш, оолдарның беш командазын тренерлер тургускан. Уруглардан Иркутск областының командазы тергиилеп эгелээн. Баштайгы 70 метрге бир дугаар адыгдан-на олар 70 санны алган. Команданың составынга Ольга Карбышева, Юлия Улахович, Елена Рыжова олар кирип турган. Үш эжишки бир дугаар адыгдан эгелээн төнчүзүге чедир кайы-даа командага аштырбаан. Бир хемчээлге-ле үш катан адар турган. Оон түнелин улаштыр салбышаан, кыр кырынга кадар. Түнелинде олар 614 санны аткаш, бирги черни алган. Ийиги черде Тыва Республиканың уруглар командазы болган. Олар алза чогуур 1080 сайдан үүгле 480 санны борастап алган. Команда бүрүзү 1080 санны алыр ужурлуг.

Оолдарның беш командазының үжү Тывадан болган. «Тыва-3» командага конкурстан дашкаар Оспакай, Чамзо, Ажи олар киришкен. Баштай 90 метрге атканнар. Үш адыг соонда 185 санны «Тыва-3» команда алгаш, бирги черни ээлээн. Иркутскиниң болгаш «Тыва-1» командалары 165-165 саннарлыг болуп, ийиги болгаш үшкү черлерге турганнар. Ол ийи комаңданың арасында ийи-үш дугаар чер дээш демисел чидиг болган.

70 метрге ийи дугаар адыг соонда безин ол ийи команданың саны 219, 220 болуп, «Тыва-1» үүгле чаңгыс сан мурнай бергеи. А кажан 60 метрнин бирги адыгының соонда «Тыва-1» деп команда 20 сан мурнай эгелээн.

Дөрт хемчээлге он ийи катап атканының соонда тиилекчи командалар илерээн. Бирги черни «Тыва-3» команда 775 санны аткаш, бүүзүрелдиг биле алган. Ийиги черде «Тыва-1» (710 сан), үшкүзүнге Иркутск облазы (710 сан) болган.

Чэ алыгжыларының бо маргылдаазының соонда суперфинал болуруи чарлаан. Суперфинал дээрге ырак черден эгелеп ча адары эвес, а чоок черинден эгелеп (70 метрден эгелеп 70 болгаш 90 метрге чедир) адары болур. Аная үүгле хууда бирги чер дээш маргышкан.

30 метр хемчээлге үш катап атканы соонда оолдардан бирги черге Иркутскиниң адыгжызы Шевченко-биле Красноярскиден Усков 85-85 саннарлыг болуп чорup турганнар. Алыгжы бүрүзү 90 саны алыр турган. Ийиги черге Чадамба биле Чамзо 84-84 саннарлыг болуп чорup орган. Бирги хемчээлге адыл доосканының соонда, кымнын канчаар атканын дыннадыр дээрге, чырык өскеш, микрофон ажылдаавын барган. Ынчангаш адыгжылар кымнын канчаар атканын билбейн барганнар. Олар үүгле боттарының канчаар атканын билир.

Бүгү хемчээлдерге үш-тыа катап атканының соонда бирги черни Красноярскиниң төлээзи Александр Усков алган. Ийиги черде Иркутск облазының төлээзи Владимир Пальчек ээлээн. Бистин чаңгыс чер-чурттуувус Александр Чадамба шаннадыг үшкү черге барган.

Уруглардың арасында хууда бирги чер дээш демисел база чидиг болган.

Дөрт хемчээлге он ийи катап атканының түнелинде бирги черни Иркутск областан Ольга Карбышева, ийиги черни оон чаңгыс чер-чурттуу Юлия Улахович алган. Красноярск крайынын ча адыкчызы Наталья Снегирёва үшкү шаннадыг черге төлептиг болган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Чарлылдар салбыразы

Кызылдың пиво заводу «Хлеб» деп маркалыг квасты садып алыкчының савазынга (1000 литрден эвээш эвес болгаш санитар-эпидемиология станциязының чөпшээрели бар сава) садып турар. Бир литр ол квастың өртөө 4 рубль 44 көпеек.

Шил сугар бүдүн ыяш хааржакты база туда акша-биле садып ап турар, бирээниң өртөө 54 рубль. Хүлээп алыр черниң адрези: Кызылдың № 14 магазини, автобус доктаар чер—Первомайская. Эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир ажылдаар.

Кызыл хоорайның чөөн талакы девискээринде (Восток) чаагайжыдыр туттунган 3 өрээлдиг квартираны «Жигули» азы «Москвич» автомашинага орнап турар. Квартира боду бажыңның 4-кү каъдында, балконнуг, телефоннуг. Орнажырын күзээннер 9-75-05 телефоинуу дамчыштыр харылзаа тудуп болур.

Ыяш болбаазырадып кылыр бүдүрүлге черн талдан кылган белен өг ыяжын, 3х4 хемчээлдиг чунар-бажың ыяжын, аът чугенин, дынын, херим ыяштарын садып турар. Өг ыяжының өртөө 25216 рубль, чунар-бажыңның — 9472, херим ыяжының — 2,50х1,2 метрниң 68, аът хереклерниң— 5000 рубль.

Бүдүрүлге черинин адрези: Кызыл хоорай, Ровенская кудумчузу, бажың № 38.

Таңды районнуң Элегес ортумак школазын 1977 чылда доосканнарны 1992 чылдың июль 17-де школазынга эртенгиниң 9 шакта чыглырын оргкомитет дыннадып тур.

Харылзажыр телефонвар: 2-61-17. 2-61-00.

Зоя Амыр-ооловна Серен-оолдун адынга Кызылдың уран чүүл училищезинин 1985 чылда тывысканы ЗТ сериялыг № 634092 дипломну читкени-биле күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮНЬ 26-ДА

«НАИЫРАЛ»: «Папашка и Мэм» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30. «Ночные забавы» 18.20, 20.10. Видеозал: «Мумия фараона» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Звезда» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сонбаан № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, иннидел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-10; — 3-34-98; улет-пүр — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болган Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 6 катаа үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20050 экз. Чагыг № 121.